

ZAFER GÖLEN
(Burdur)

TANZİMAT DÖNEMİNDE BOSNA HERSEK'TE EĞİTİM

GİRİŞ

Tanzimat Fermanı'nın metninde eğitimle ilgili herhangi bir hüküm yoktur. Bu fermanın en zayıf yanlarından biridir. Ancak daha önce XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren zaten eğitim konusunda bir takım reformların yapılması, dahası reform gereksiniminin kavranması nedeniyle eğitime ilişkin konuların fermana dahil edilmemiş olması muhtemeldir. Fermanın ardından 1845'e kadar eğitimle ilgili herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Fermanın yer alan hususları uygulayacak kadronun yoksunluğu Tanzimatçıları acilen bu konuya eğilmeyi mecbur bırakmıştır. Eğitim konusunda en güçlü destek Padişah Abdülmecid'den gelmiştir. Tanzimat reformlarının askerî saha hariç gerçekleştirilemediğini gören Abdülmecid, 1845'de Bâb-ı Âli'ye giderek sadrazam başta olmak üzere devlet erkanının bu konuya dikkatini çekmiş ve derhal gerekli çalışmaların yapılmasını emretmiştir. Bu emir üzerine 11 Nisan 1845'te sorumluluk alanı sadece eğitim olan *Muvakkat Meclis-i Maarif* kurulmuştur. Muvakkat Meclis-i Maarif Tanzimat'tan evvel 1838'de kurulan Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin üstlendiği görevi layıkıyla yerine getiremediği için tesis edilmiştir. Yeni düzenlemenin en önemli yanı Osmanlı eğitim sisteminin de Avrupa'daki gibi 3 kademeli olarak belirlenmiş olmasıdır. İlköğretim sıbyan mektepleri, oratöğretim rüşdiye okulları, yüksek öğretim ise Darü'l-fünûn olarak belirlenmiştir. İlaveten açılacak yeni okulların ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir *Meclis-i Maarif* kurulmasının zorunlu olduğu yönünde bir de tavsiye kararı alınmıştır. Tavsiye kararı kısa süre sonra hayata geçirilmiş ve 1846 senesinde Osmanlı Devleti'nde resmî kurumlar arasında eğitim işlerinden sorumlu olan ilk kuruluş *Meclis-i Maarif-i Umumiye* kurulmuştur. Kısa bir süre sonra Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye dahil olarak *Mekâtib-i Umumiye Nezareti* kurularak sıbyan ve rüşdiye okulları bu nezarete bağlanmıştır. Yapılan çalışmalardan

da anlaşılacağı gibi Tanzimat reformcuları eğitime gereken önemi vermeye çalışmışlardır.¹

1856 *Islahat Fermanı* sonrasında Osmanlı eğitim sistemi tam bir yol ayrımına girmiştir. Tanzimat'ta eğitimle ilgili hükümler olmamasına karşın *Islahat Fermanı*'nda eğitimle ilgili hükümler mevcuttur. Fermana yer alan, "... Saltanât-ı seniyyem tabaasından bulunanlar mekâtib-i şahanemin nizamât-ı mevzularında gerek yaşça ve gerek imtihanca kararlaştırılmış olan şartları yerine getirdikleri takdirde fark gözetilmeksizin Devlet-i Aliyyem mekâtib-i askeriyesine ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat ve maarif ve sanat ve sanayiye dair milletçe mektepler yapmaya mezun olup fakat bu makule mekâtib-i umumiyyenin usul-ı tedrisi ve öğretmenlerinin tayini, üyeleri taraf-ı şahanemden seçilecek karına bir meclis-i maarifin nezareti ve teftişi altında olması..." cümleleri ile Müslümanlar için uygulamada olan kurallar Hristiyanlar için de genişletilmiştir. Fermanla gayrimüslimlere okul açma ve Türk okullarına giriş serbestisi verilmiştir.²

Fermandaki hükümlerin icrası için 17 Mart 1857'de kabineye dahil bir nazırın başında bulunacağı *Maarif-i Umumiye Nezareti* kurulmuştur. Böylece ilk defa eğitimle ilgili bir görevli hükümet içinde yer almıştır. Yeni sistemde de sıbyan mektepleri ve rüştiyeler korunmuştur. Ancak Müslüman ve gayrimüslim öğrenciler için ayrı ayrı okul açılması benimsenmiştir. Rüştiyelerde ise Müslüman ve gayrimüslimlere karışık eğitim verilmesine, rüştiye ve daha üst kademe okullarda eğitim dilinin Türkçe olmasına karar verilmiştir.³

1857 düzenlemesi fazla bir değişikliğe uğramadan 1 Eylül 1869 tarihine kadar devam etmiştir. Bu tarihte *Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi* yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Yeni düzenleme ile Osmanlı eğitim sistemi Fransız sistemine göre yeniden yapılandırılmıştır. Düzenleme ile ilk kez vilayetlerin eğitim durumuyla gerektiği şekilde ilgilenilmiştir. Vilayetlerde, İstanbul'da kurulan *Meclis-i Kebir-i Maarif'in* şubesi ve icra aracı olmak ve başkanlığı Maarif Müdürü unvanını taşıyan bir memura verilmek üzere

¹ Mahmud Cevat, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-*, Hazırlayan Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001, s. 25-32; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980, s. 32; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C (Cilt).VI, Ankara 1988, s. 168-169; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993, s. 63-64; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Eğitim ve Bilim", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C.I, İstanbul 1999, s. 297-303.

² Kodaman, *a.g.e.(adı geçen eser)*, s. 40-41; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara 1988, s. 261.

³ Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 59-60; Kodaman, *a.g.e.*, s. 42-43; İhsanoğlu, *a.g.m.* (adı geçen makale), s. 304.

bir *Meclis-i Maarif* kurulacaktı. Maarif Meclisinin görevleri vilayetlerdeki eğitim kalitesini teftiş etmek ve eğitimin sorunsuz yürütmesine yardımcı olmaktı.⁴

A-BOSNA HERSEK'TE EĞİTİM-ÖĞRETİM

Bosna Hersek'te eğitim öğretim faaliyetleri XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oldukça hız kazanmıştır. Ancak daha önce de geleneksel eğitim kurumları olan medreselerde eğitim görmüş bir çok Bosnalı bilim adamı yetişmiştir. Özellikle Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Medresesi Müslüman bilim adamlarının yetişmesine oldukça katkıda bulunmuştur.⁵ Bu medresenin yanında diğer medreselerin katkısıyla bölge kültürel açıdan oldukça gelişmiştir. Bosnalı yazarların Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde vermiş oldukları eserlere başta İstanbul'daki kütüphaneler olmak üzere dünyanın dört bir tarafındaki kütüphanelerde rastlamak mümkündür.⁶

Tanzimat'ın ilanından sonra Bosnalıların merkezden istekleri arasında, yeni eğitim kurumlarının açılması daima öncelikli olarak yer almıştır. Merkez Bosnalıların bu hassasiyetini bildiğinden ülkenin ekonomik gücüyle orantılı olarak bu isteklere cevap vermeye çalışmıştır. Özellikle Tanzimat'ın bölgede uygulanmasından sonra sadece Müslümanlara yönelik okullarda bir artış olmamış, aynı oranda Hıristiyan halkın çocuklarının eğitim görebileceği okulların sayısı da hızla artmıştır.⁷ Bosnalıların eğitime verdikleri önem Vilâyet Nizamnâmesi'nin yayınlanmasıyla iyice belirginleşmiştir. Vilayet düzenlemesiyle kurulan Meclis-i Umûmî'yi meşgul eden en önemli konulardan birini yeni okulların açılması oluşturmuştur.⁸

⁴ Maarif Nizamnâmesi için bakınız, Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 424-459; Hakkında bilgi ve yorum için bakınız, Kodaman, *a.g.e.*, s. 48-58; İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 67-68.

⁵ Mehmet Süleymanpaşîç Gazi Hüsrev Bey Medrese külliyyatının Bosna Hersek kültür tarihinde taşıdığı önemi oldukça güzel açıklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız, Mehmet Süleymanpaşîç, "Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi", *Vartık*, Yıl: 8, C.XI, S (Sayı).172, Ankara 1940, s. 83-84.

⁶ Noel Malcolm, *Bosna*, Çeviren Aşkın Karadağlı, İstanbul 1999, s. 174; Bosna'da kültür ve sanat etkinlikleri hakkında kısa bir değerlendirme için bakınız, Hakkı Şinasi Çoruh, "Kısa Boşnak Tarihi", *Türk Kültürü*, C.XI, S. 122, İstanbul 1972, s. 93-94; Bosna'daki kültürel zenginliğe okur yazar oranı açısından yaklaşan Babuna ve Şemseddin Sami aynı düşüncede değildir. Bakınız, Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, İstanbul 2000, s. 115; Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alâm*, C.II, İstanbul 1306, s. 1387.

⁷ Zafer Gölen, "Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Bellekten*, C. LXV, S. 242, Nisan Ankara 2001, s. 224-225.

⁸ Zafer Gölen, "Meclis-i Umûmî'nin Bosna Hersek'teki İlk Çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 114, İstanbul Haziran 1998, s. 135-142.

Bosna Vilâyet Nizamnâmesi yayınlandığında bu eyalette eğitime verilen önem nedeniyle nizamnâmenin sonuna *Bu kere ilâve kılınan mevâd-ı mahsûsiye* adlı 3 maddelik bir ilave yapılmıştır. Yapılan ilavenin ilk maddesi eğitime aittir. Düzenleme ile vilâyette bulunan okulların idari işlerini, bilim ve eğitimle ilgili konuları düzenlemek üzere Maarif-i Umûmiye Müdürlüğü kurulmasına, Maarif müdürünün diğer müdürler gibi vilâyet merkezinde oturmasına, gerekli hallerde müdürlüğün müfettiş ve hakimlere verilmesine karar verilmiştir.⁹

Düzenlemede belirtilen hususlar Bosna'da uygulanmış ve eğitimle ilgili bir komisyon kurularak faaliyete geçirilmiştir. Komisyon 1866'da *Dâire-i Umûr-ı Islâh-ı Maarif*, 1867-1871'de *Tezyid-i Âsar-ı Maarif İçin Komisyon-ı Mahsûsa*, 1874-1878 tarihleri arasında *Komisyon-ı Maarif-i Vilâyet* adı altında 1878'e kadar varlığını devam ettirmiştir. Ek:1'de görüleceği gibi komisyon üyeleri yıllara göre değişiklik göstermiştir. Ancak komisyona üye olan kişiler uzun yıllar üyeliklerini devam ettirmişlerdir. Mesela Saraybosna Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi 1866-1878 yılları arasında 12 yıl üyeliğini sürdürmüştür. Vilâyet Nizamnamesinde belirtildiği gibi Maarif Müdürlüğünü 1875 yılına kadar genelde hakim ve müfettişler yürütmüşlerdir. Komisyon üyeleri ise çoğunlukla vilâyetin ileri gelen bürokratlarından oluşmuştur. 1870 senesinden sonra ise gayrimüslimler de komisyon üyesi olmaya başlamışlar, ancak gayrimüslim üyeler de tıpkı Müslümanlardaki gibi cemaatlerin ileri gelenlerinden seçilmişlerdir.

Bosna Hersek'te eğitim öğretim merkezden atanan öğretmenler tarafından sürdürülmüştür.¹⁰ Öğretmenler ancak yerlerine yenileri göreve başlayınca vazifelerini bırakabilirlerdi. Devlet eğitimin devamlılığının sağlanmasına oldukça dikkat etmiştir.¹¹ Öğretmenlerin yerleri bariz bir hata yapılmadığı

⁹ *Takvim-i Vakayı*, Sayı: 806; Talat Mümtaz Yalman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul 1940, s. 174-175, Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, Ankara 1945, s. 145-146. Saraybosna Muallim-i evveli Mehmet Emin Efendi bu teşkilatın 1864 yılında kurulmasını ve konuyla ilgili bir talimatnâmenin Bosna'ya gönderilmesini talep etmiştir. Fakat Mehmet Emin Efendi'nin isteği reddedilmiştir. Mehmet Emin'in diğer isteği ise Saraybosna'da okulları denetleyecek bir müdürlüğün kurulmasıydı. Bu isteği kabul edilerek kendisi Saraybosna'nın ilk Maarif Müdürü olmuştur. 1864 tarihindeki bu talepler Vilâyet Nizamnâmesi'ne eğitimle ilgili maddelerin ilave edilmesine katkı sağlamış olabilir. Bakınız, B.O.A. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *İ.M.V. (İrade Meclis-i Vâlâ)*, nr (numara): 23671, Lef: 6, 10 Rebiyülahir 1281/11 Eylül 1864 tarihli Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'nın tahrirâtı; Lef: 7, 12 Rebiyülahir 1281/13 Eylül 1864 tarihli Bosna teftiş memuru Ahmed Cevdet Paşa'nın tahrirâtı, 20 Zilkade 1281/16 Nisan 1865 tarihli arz tezkiresi; 21 Zilkade 1281/17 Nisan 1865 tarihli irade.

¹⁰ B.O.A., *İ.D.(İrade Dahiliye)*, nr: 15765, 27 Şevval 1268/14 Ağustos 1852 tarihli arz tezkiresi.

¹¹ B.O.A., *A.MKT.UM. (Sadâret-Mektûbî, Umum Vilâyât)*, nr: 429/89, 22 Safer 1277/9 Eylül 1860 tarihli Bihke Kaymakamının arz u halî.

sürece değiştirilmezdi. Özellikle rüştiye öğretmenlerinin herhangi bir kabahati olmadan görevinden alınmamasına dikkat edilirdi. Merkez Bosna'daki yerel kamu görevlilerinden bu konuya dikkat etmelerini özellikle istemiştir.¹² Merkezden öğretmen atanamadığı durumlarda daha önce kurulan büyük rüştiye okullarında muallim-i sanilik yapan tecrübeli öğretmenler, yeni açılan rüştiyelere öğretmen-müdürlük (muallim-i evvel) yapmak üzere atanmışlardır. Mesela 1868'de İhlevne'de eğitim öğretime başlayan rüştiyenin muallim-i evvelliğine Mostar rüştiyesi muallim-i sanisi Osman Efendi atanmıştır.¹³

Devletin ilgisi genellikle Müslüman okullarla sınırlı kalmıştır. Gayrimüslim zümrelere ait okulların yapımı, öğretmen temini ve kitap ihtiyaçları çoğunlukla ilgili kesimler tarafından sağlanmıştır. Ancak zaman zaman gayrimüslim eğitim kurumlarına da yardım yapılmıştır. Mesela 1868 senesinde Saraybosna Kız Okulunun ekonomik aciziyet içine düşmesi üzerine bu okula yardım yapılmıştır. Okulun kurucusu Bayan İstaka İstanbul'a gelerek okulu için yardım talebinde bulunmuş, okulun açıldığı 5 yıllık sürede kendi mal varlığını tükettiği gibi eğitimi devam ettirebilmek için 40.000 kuruş borç yaptığını belirtmiştir. Özellikle Bosna seyahati esnasında bu okuldan çok etkilenen Cevdet Paşa'nın kefaleti ile istenilen yardım okul müdürüne yapılmıştır. Okuldaki eğitimi takdir eden yetkililer bununla da yetinmeyerek okula aylık 2.000, yıllık ise giderlerin karşılanması için 7.200 kuruş verilmesine karar vermişlerdir. Ayrıca okul müdürünün yol ihtiyaçları için de kendisine 5.000 kuruş atıyye verilmiştir.¹⁴ Gayrimüslim okullarına yapılan yardımlar sonraki yıllarda da devam etmiştir. Mesela 1869 senesinde merkez gayrimüslimlerin okul ve kiliselerinde kullanılmak üzere 100.000 kuruşu Bosna'ya göndermiştir. Gönderilen parayla 30'dan fazla okul ve kilisenin inşasına katkıda bulunulmuştur. Fakat 1869'da gönderilen 100.000 kuruşun ihtiyacı karşılayamaması üzerine 1870 senesinde merkezden 100.000 kuruş daha istenmiştir. Talebi olumlu karşılayan merkez istenilen meblağı Bosna'ya göndermiştir.¹⁵

¹² B.O.A., *BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası) Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 465, s. 75. (27 Şevval 1290/18 Aralık 1873 tarihli kayıt).

¹³ B.O.A., *İ.Ş.D. (İrade Şurâ-yı Devlet)*, nr: 191, Lef: 2, 14 Muharrem 1285/7 Mayıs 1868 tarihli Maarif Nezareti Tezkiresi; Lef: 1, Gurre-i Safer 1285/24 Mayıs 1868 tarihli Şurâ-yı Devlet Mazbatası; 9 Safer 1285/1 Haziran 1868 tarihli arz tezkiresi; 10 Safer 1285/2 Haziran 1868 tarihli irade.

¹⁴ B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr:304, Lef: 2, Selh-i Şevval 1284/23 Şubat 1868 tarihli Bosna İdare Meclisi Mazbatası; Lef: 3, 19 M 1285/12 Mayıs 1868 tarihli okul müdürünün dilekçesi; Lef: 1, Gurre-i Rebiyülevvel 1285/22 Haziran 1868 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası, 9 Receb 1285/26 Ekim 1868 tarihli arz tezkiresi, 10 Receb 1285/27 Ekim 1868 tarihli irade.

¹⁵ B.O.A., *İ.M.M. (İrade Meclis-i Mahsus)*, nr: 1727, 8 Receb 1287/4 Ekim 1870 tarihli Bosna Valisi Safvet Paşa'nın tahrirâtı; 21 Ramazan 1288/4 Aralık 1871 tarihli arz tezkiresi; 22 Ramazan 1288/5 Aralık 1871 tarihli irade.

Bosna'da eğitim gören Müslüman öğrencilerin kitap ve diğer ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır. Genellikle İstanbul'da basılan ders kitapları önce Saraybosna'ya gönderilmekte oradan ihtiyaç oranında kazalara dağıtılmaktaydı. Bu konuda oldukça titiz davranan merkez, İstanbul'dan bölgeye gönderilen ders araç gereçlerinin taşradaki okullara acilen dağıtılması için de Bosna Valiliği'ne sık sık hatırlatmada bulunmuştur.¹⁶

Bosna Hersek'teki eğitim öğretim sadece Bosna bölgesindeki okullarla sınırlı kalmamıştır. Merkez Bosna'daki başarılı öğrencilerin İstanbul'daki daha yüksek öğretim kurumlarında öğrenim görmeleri için de çaba sarf etmiştir. Bu öğrenciler İstanbul'da çeşitli meslek dallarına ilişkin eğitim aldıktan sonra tekrar Bosna'ya gönderilerek memleketlerinin işgücüne katkıda bulunmaları sağlanmıştır. Mesela 1869 senesinde Mehmet Ali ve Ali adlı iki öğrenci veterinerlik eğitimi almak üzere İstanbul'a çağırılmıştır.¹⁷ Özellikle veteriner ve eczacılık okullarında öğrenim görmek amacıyla İstanbul'a sonraki yıllarda da öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir. 1873 senesinde de Bosna'da rüştiyeden mezun olmayı başaran öğrencilerden bazılarının veteriner ve eczacılık okullarında öğrenim görmek üzere İstanbul'a gönderilmesi gündeme gelmiştir.¹⁸

4 Receb 1290/28 Ağustos 1873 tarihinde ise merkez, döneminin en prestijli öğrenim kurumlarından biri olan Mekteb-i Sultânî'de (Galatasaray Lisesi) eğitim görmeleri için Bosna'dan mümkün olabildiği kadar çok öğrenci gönderilmesini talep etmiştir.¹⁹

XIX. yüzyılda Bosna Hersek'teki okul ve öğrenci sayısı kesin olarak salnâmelerden öğrenilebilmektedir. Salnâmeler haricinde ulaşılabilen münferit kaynaklara dayanarak kesin bir rakam vermek mümkün değildir. Salnâmelerdeki rakamlar da çoğu zaman birbirinin tekrarı olup, hatalı bilgiler içermektedir. Mesela 1873-1874 senelerine ait salnâmelerdeki sayısal verilerde bir değişiklik gözlenmemiştir. Buna benzer biçimde ek: 5'de gayet net şekilde görüleceği gibi bir çok kazadaki okul ve öğrenci sayıları aynı olarak verilmiştir. Muhtemel olarak ilgili birimlere ait okul ve öğrenci sayıları elde edilemediği zaman önceki salnâmede yer alan bilgiler sonraki yıllarda yayınlanan salnâmelerde de aynen kullanılmıştır. Salnâmelerin başlangıcında din temeline dayalı bir sınıflama yapılmış, okulların türleri hakkında bilgi verilmemiştir. 1873 senesinden sonra okul türleri hakkında bilgi elde edilebilirken, öğrenci sayılarındaki belirsizlik sonraki yıllarda da devam etmiştir.

¹⁶ B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 465, s. 105. (27 Şevval 1290/18 Aralık 1873 tarihli kayıt).

¹⁷ B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 520. (18 Safer 1286/30 Mayıs 1869 tarihli kayıt).

¹⁸ B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 469, s. 18. (10 Receb 1290/3 Eylül 1873 tarihli kayıt)

¹⁹ B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 465, s. 9. (4 Receb 1290/28 Ağustos 1873 tarihli kayıt).

Yıllara Göre Bosna Hersek'te Okul ve Öğrenci Sayısı²⁰

Sene	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
1867	824	96	12	10.481	29.163	39.644	463	2.656	3.119	15	484	499	43.262
1868	819	92	12	11.205	31.250	42.455	539	2.502	3.041	23	556	579	46.075
1869	855	94	12	12.154	32.857	45.011	534	2.748	3.282	23	556	579	48.872
1870	945	27 78 105	11	11.514	30.136	41.650	238 527 765	624 2.623 3.247	862 3.150 4.012	34	492	526	46.188
1871	1.054	48 104 152	11	12.670	30.464	43.134	219 546 765	729 3.015 3.744	948 3.561 4.509	23	520	543	48.186

Sene	Medrese	Ortaokul	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
1873	40	23	897	453	10.436	27.215	37.651	1.271	3.912	5.183	42.834
1874	40	23	897	453	10.436	27.215	37.651	1.271	3.912	5.183	42.834
1875	40	34	905	446	10.794	26.974	37.768	1.158	3.863	5.021	42.789
1876*	33	21	806	288	11.172	24.023	35.195	932	3.415	4.347	39.542
1877*	34	24	802	253	11.038	23.971	35.009	927	2.994	3.921	38.930

²⁰ Bosna Hersek'te okul ve öğrenci sayıları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız ek: 5.

* Bu tarihten sonraki verilere Hersek Sancığı dahil değildir.

* 1877 senesine ait devlet salnâmesinde Bosna Vilâyeti'nde 818 Müslüman, 131 Gayrimüslim ilkokulu bulunduğu ve bu okullarda

toplam 13.596 erkek, 8.949 kız öğrencinin öğrenim gördüğü kayıtlıdır. Bakınız, *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmanîye-1294*, s. 522; Aynı veriler 1878 senesine ait devlet salnâmesinde de tekararlannmıştır. Bakınız, *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmanîye-1295*, s. 344.

B-OKULLAR

1 – Sıbyan Okulları (İlkokul)

Sıbyan okulları 1824 senesinde II. Mahmut tarafından kurulmuştur. Yayınlanan fermanla, ilkokul çağındaki Müslüman çocukların çeşitli iş kollarına çırak olarak verilmesi yasaklanmış, aksi harekette bulunanların cezalandırılacağını belirtilmiş ve ilkokul öğrenimi zorunlu hale getirilmiştir.²¹ Ancak ferman “ulema sınıfını memnun etmekten öteye gitmeyen, kağıt üzerinde kalan bir emir olarak” yorumlanmıştır.²² Gerçekten de ferman ilköğretim için yeterli olmamış, özellikle 1838’e kadar etkisi pek hissedilememiştir. Bu tarihte o dönemde eğitim-öğretim işlerinden sorumlu olan Meclis-i Umur-ı Nafia’nın hazırladığı raporda ilköğretime verilen önem vurgulanmıştır. Ayrıca sıbyan ve rüştiye okullarının yönetimiyle ilgilenmek üzere *Mekâtib-i Rüşdiye Nezaret-i* kurulmuştur. Böylece ilköğrenim konusu ciddiyetle ele alınmaya başlamıştır. Sıbyan okullarındaki öğrenim şartlarının düzenlenmesi ise 1846 talimatnâmesi ile olmuştur. Düzenlemeye göre öğrenim süresi 4 yıl, okula başlama yaşı erkek çocuklar için 7, kız çocuklar için 6 olarak belirlenmiştir. Tıpkı 1824 fermanında olduğu gibi 6 yaşını bitirip de okula gönderilmeyen çocukların velilerinin cezalandırılacağı ifade edilmiştir. Sıbyan okullarında belli bir müfredat uygulandığına dair bir kayıt yoktur. Ancak Müslümanlara yönelik klasik sıbyan mekteplerinde ise sadece elifba, Kur’an, ilmühal, yazı ve 4 işlem den ibaret bir matematik dersi verilirdi.²³ 1868 senesinde sıbyan okullarında okutulan dersler arasına imlâ, malumat-ı nafia, coğrafya ve aritmetik dersleri de ilave edilmiştir. 1869 nizamnâmesinde de temel eğitim sıbyan mekteplerinden başlatılmıştır. Nizamnâmeye göre kızlar 6-10, erkekler 7-11 yaşları arasında sıbyan mekteplerine devam etmeleri zorunlu kılınmıştır. Köylere ve mahallelere sıbyan mekteplerinin açılması kararı alınarak eğitim yaygınlaştırılmak istenmiştir.²⁴

Bosna Hersek’te Sıbyan mektepleri konusunda 1869 Maarif nizamnâmesinde belirtilen hedeflere ulaşılmıştır denilebilir. Zira okul türlerini ayırt edebildiğimiz 1873 ve 74 senelerinde Müslümanlara ait 897, Hıristiyanlara ait 453 olmak üzere toplam 1.350 ilkokul bulunmaktaydı. Bu sayı ilerleyen tarihlerde daha da artmıştır. Devletin diğer bölgelerinde olduğu gibi Sıbyan okullarına 4-5 yıl devam eden öğrencilerin rüştiyelere gitmesi teşvik edilmiştir.²⁵ Fakat

²¹ Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 3-7; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 168; Hamit Er, *Osmanlı Devleti’nde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul 1999, s. 210; İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 62-63; İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 303-304.

²² Kodaman, *a.g.e.*, s. 23; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 168; İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 63.

²³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 171; Er, *a.g.e.*, s. 211.

²⁴ Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 7-21; 28-29; Reşat Ekrem Koçu, “Sıbyan Mektepleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 2, C.I, S. 2, İstanbul 1 Mart 1966, s. 28; Kodaman, *a.g.e.*, s. 27, 36-37; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 168; İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 67; İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 305.

²⁵ B.O.A., *BEO. Vilâyet Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 465, s. 49. (4 Ramazan 1290/26 Ekim 1873 tarihli kayıt).

bu konuda istenilen sonuca ulaşılabildiğini iddia etmek güçtür. Zira ilkokullara devam eden öğrenci sayıları ile ortaokullara devam eden öğrenci sayıları arasında çok ciddi bir fark bulunmaktadır.

Sıbyan okullarıyla ilgili düzenlemelerin hiç birisinde Sıbyan okullarındaki eğitim dili üzerinde durulmamıştır. Bu nedenle Bosna'daki ilkokullarda her millet kendi diline göre eğitim yapmıştır. Konuya ilişkin en önemli tanık daha sonra Maarif Nazırlığı da yapacak olan Ahmed Cevdet Paşa'dır. Cevdet Paşa Bosna müfettişliği esnasında teftiş ettiği ilkokullarda Müslümanların Arap harfleri ile Boşnakça, Hıristiyan Ortodoksların Kiril alfabesi ile Sırpça, Hıristiyan Katolikler Latin alfabesi ile Latince, Musevilerin İbranice eğitim yaptıklarını görmüş ve bu eğitimin sakıncalarını dile getirmiştir.²⁶ Farklı dillerde eğitim Bosna'da merkezin emirlerinin yeterince anlaşılmasına yol açmıştır. Her grup kendi diline göre eğitim yaptığından birbirlerini anlamayan 4 ayrı zümre ortaya çıkmıştır (Müslümanlar, Hıristiyan Ortodokslar, Hıristiyan Katolikler ve Museviler). Fakat 1857 düzenlenmesi gereğince her millet kendi çocukları için ayrı ayrı sıbyan okulları açmakta serbest olduğundan bu yapıya dokunulamamıştır.

Cevdet Paşa, Hersek teftişini bitirip Saraybosna'ya girişi esnasında Müslüman ve Hıristiyan öğrenciler tarafından karşılanmış, ilkokul öğrencisi Hıristiyan bir kız öğrenci Sırpça Padişah Abdülaziz'i öven bir konuşma yapmıştır. O, 1864 Ocak ayı başında da kentteki okulları teftiş etmiştir. Paşa bu okullarda verilen eğitim öğretimin kalitesinden memnun kalmıştır. Ancak özellikle Hıristiyan kız okulunda verilen eğitimi gerçekten beğenmiştir. Paşa, teftişi esnasında Müslümanlara ait ilkokullarda okuma haricinde başka bir eğitim verilmediğini, öğrencilerin yazmayı dahi öğrenemediklerini görmüştür. Ortodoks mezhebine ait Hıristiyan kız öğrencilerin öğrenim gördüğü ilkokulda ise sadece okuma yazmanın öğretilmediği, dikiş nakış gibi kızların daha sonra işlerine yarayacak beceri bilgilerinin de verildiğini görmüştür. Hatta bu nedenle Hıristiyan okuluna 3 Müslüman kızın devam ettiğini öğrenen Cevdet Paşa, derhal Bosna Valisi ile temasa geçerek buna benzer bir okul açılması için çalışmalarına başlamıştır.²⁷ Vali Şerif Osman Paşa'nın yardımı ile istenilen nitelikte bir ilkokul, hükümet konağı yakınında eğitime açılmıştır.²⁸ 60 kız öğrenci okula kaydını yaptırarak öğrenime başlamıştır. Okula bir bayan öğretmen ve Hıristiyan kız okulu mezunu bir el işleri uzmanı atanmıştır. Öğretmenlerin aylık 150 kuruş maaşları Nisan 1865'e kadar bizzat vali tarafından

²⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 18-23, 63.

²⁷ B.O.A., *İ.D.*, nr: 35505, Lef: 1, 5, 9, 10, 12; 25 Receb 1280/5 Ocak 1864 tarihli Bosna Teftiş Memuru Ahmed Cevdet Paşa'nın arz u hali; *İ.D.*, nr: 35504, 22 Şaban 1280/31 Ocak 1864 tarihli arz tezkeresi; *A.MKT.MHM. (Sadâret-Mektûbî, Mühimme Kalemi)*, nr: 292/64, 6 Ramazan 1280/14 Şubat 1864 tarihli şukka; *Tezâkir 21-39*, s. 19-21.

²⁸ Okul Şubat ayında faaliyete geçmiştir. Okulun bu derece kısa sürede eğitim öğretime başlaması Cevdet Paşa'nın konuya verdiği önemi yeterince göstermektedir. B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 292/64.

ödenmiştir. Bu tarihten sonra ise öğretmen maaşları Bosna mal sandığından ödenmeye başlamıştır. Okuldan beklenen fayda sağlanmış, hatta Cevdet Paşa yapılan işin gerekliliğini merkeze kanıtlamak için, okul öğrencileri tarafından hazırlanan el işlerinden örnekleri İstanbul'a göndermiştir.²⁹

Cevdet Paşa'nın Bosna'da eğitimle ilgili öncülük yaptığı tek faaliyet Müslüman kızların devam edeceği bir ilkokulun açılması değildir. Paşa yaptığı teftişler esnasında esnaf çocuklarının işyerlerinde çalışmaları için yaşlarının okul çağını geçtiğini ve ilkokula gidemediklerini görmüştür. Bunun üzerine Cevdet Paşa, Vali Osman Şerif Paşa'nın esnaf çocuklarının devam edebileceği bir ilkokul açmasına yardımcı olmuştur. Okula 120 çocuk kayıt olmuş ve her sabah işe gitmeden önce 1-2 saat okuldaki derslere devam etmeye başlamışlar, böylece kendilerine yetecek kadar okuma ve yazma öğrenmeleri sağlanmıştır. Bu çocuklardan yetenekli olanların ise ortaokula (rüştîye) devam etmeleri teşvik edilmiştir. Okula tayin edilen öğretmenin maaşı Nisan 1865 tarihine kadar bizzat vali tarafından ödenmiştir. Ancak bu tarihten sonra, okula devamlılık kazandırmak amacıyla öğretmenin maaşı Bosna mal sandığından karşılanmaya başlamıştır.³⁰

1864-65 yıllarında özellikle ilkokul yapımı merkez dışındaki kazalarda da devam etmiştir. Mesela 1864 senesinde 8.990 kuruşa Prepol Kazası'nda bir ilkokul yapılmıştır. Prepol'da yapılan ilkokula 95 çocuğun devam etmesi hedeflenmiştir.³¹

2 – Rüştîye Okulları (Ortaokul)

Rüştîyeler yüksek öğretim kurumlarına öğrenci yetiştirmeyi amaçlayan ikinci kademe okullardır. Osmanlı Devleti'nin gündemine rüştîye okullarının açılması 1838 senesinde girmiştir. Bu tarihte sıbyan ve rüştîye okullarının yönetimiyle ilgilenmek üzere *Mekâtib-i Rüştîye Nezareti* kurulmuştur. Ancak nezaret üzerine düşeni yapamamış, daha uzunca bir süre rüştîyeler açılmamıştır. Rüştîyelerin açılması için 1845 senesi sonrasını beklemek gerekmiştir. 1847 yılında orta kademe okulu anlayışıyla, ilk rüştîye İstanbul'da Davutpaşa semtinde açılmıştır.³² Rüştîyelerin yaygınlaşması 1851 yılından sonra olmuştur.³³ 1853 senesinde vilayetlerde 25 rüştîyenin yapımı için tahsisat ayrılmıştır. 1867 yılından sonra rüştîyelere gayrimüslim öğrenciler de alınmaya başlamıştır. Diğer okullarda olduğu gibi rüştîyelerin de esas teşkilatlanması 1869 Maarif

²⁹ B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 23671, ve Lef: 6, 7.

³⁰ B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 23671, Lef: 6, 7; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 76. (12 Muharrem 1282/7 Haziran 1865 tarihli kayıt).

³¹ B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 23456, Lef: 5, 29 Zilkade 1280/6 Mayıs 1864 tarihli Prepol kaza müdürlüğü mazbatası; 27 Cemaziyelahir 1281/27 Kasım 1864 tarihli arz tezkiresi.

³² Mahmut Cevat 1838'de açılan Mekteb-i Maarif-i Adli'yi ilk rüştîye olarak kabul ederken, Kodaman bu okulu bir rüştîye değil, rüştîye seviyesinde bir okul olarak kabul eder. Bakınız, Mahmut Cevat, *a.g.e.*, s. 21-24; Rüştîyeler hakkında ayrıca bakınız, Kodaman, *a.g.e.*, s. 30; İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 64; İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 307.

³³ Kodaman, *a.g.e.*, s. 39.

Nizamnâmesi'nden sonra olmuştur. Nizamnâme ile 500 haneli her kasabaya vilayetlerin mal sandıklarından karşılanmak üzere ve Meclis-i Kebir-i Maarif Dairesi tarafından planları yapılacak birer rüştiyenin açılmasına, eğitim süresinin 4 yıl olmasına ve öğrenci sayısına göre 1 veya 2 öğretmen görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Düzenleme ile rüştiyelerde okutulacak dersler, "Mebâdi-i ulûm-ı diniye, Lisân- Osmânî kavâidi, İmlâ ve inşâ, Tertib-i cedid üzere kavâid-i Arabiye ve Farsiye, Tersîm-i hutut, İlm-i hisab, Defter tutma usûlü, Mebâdi-i hendese, Tarih-i umûmî, ve Tarih-i Osmânî, Coğrafya, Jimnastik, Mahalli Dil ve 4. sınıf öğrencilerinden isteyenlere Fransızca" olarak belirlenmiştir.³⁴

1851 senesinde Bosna Hersek'te Tanzimat'ın uygulanmasının hemen ardından bölgedeki eğitim düzeyini yükseltmeye yönelik çalışmalara başlanılmıştır. Bu amaçla Bosna valiliği her kazaya birer medrese açılmasını ve İstanbul'dan hoca gönderilmesini istemiştir. Fakat Maarif-i Umumi Meclisi medrese yerine rüştiyelerin açılmasını daha uygun bulmuştur. Konuya ilişkin yapılan toplantıda;

- 1 – Her kazaya 1-2 sınıflı birer rüştiye açılmasına
- 2 – Okullarda eğitim verecek öğretmenlerin İstanbul Dar'ül-muallimin mezunu olmasına
- 3 – Muallim-i evvelilere 750, sanilere 400, okul hademelerine 100 kuruş maaş verilmesine
- 4 – Açılacak okulların masrafları ve öğretmenlerin maaşlarının bölge vergisine ilave edilmesine karar verilmiştir.³⁵

Alınan kararlar derhal uygulamaya konulmuştur. 14 Mayıs 1851'de öğretmenlerin ataması yapılmıştır. Öğretmenlerden muallim-i evvelere (Baş öğretmen) 750 kuruş muallim-i sanilere (İkinci öğretmen) ise 400'er kuruş maaş bağlanmıştır.³⁶ 1851 yılı sonlarında Travnik rüştiyesi öğretime başlamıştır.³⁷ 14 Receb 1268/4 Mayıs 1852 tarihinde merkez daha önce rüştiye açılmasına dair Bosna'ya gönderdiği emri tekrarlamış ve kaymakamlık merkezlerindeki rüştiye inşaatlarının bir an önce bitirilmesini istemiştir.

³⁴ İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 307-308.

³⁵ B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6760, Lef: 2, 23 Cemaziyelevvel 1267/26 Mart 1851 tarihli Meclis-i Maarif-i Umumi Mazbatası; Lef: 3, 18 Cemaziyelahir 1267/20 Nisan 1851 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; 3 Receb 1267/4 Mayıs 1851 tarihli Arz tezkiresi; 4 Receb 1267/5 Mayıs 1851 tarihli irade.

³⁶ B.O.A., *İ.D.*, nr: 15343, Lef: 1, 4 Cemaziyelahir 1267/6 Nisan 1851 tarihli Meclis-i Maarif-i Umûmî mazbatası; A. *MKT. NZD. (Sadâret-Mektûbî, Nezâret ve Devâir Kalemi)*, nr:35/47, 27 Receb 1267/28 Mayıs 1851 tarihli maliye tezkiresi; A. *MKT. MHM.*, nr: 45/78, 22 Receb 1268/13 Nisan 1852 tarihli Bosna Valisine gönderilen ferman.

³⁷ Hemen hemen ilk rüştiyelerin Bosna'da açılması bölge insanının eğitime verdiği önemi göstermektedir. Mesela Bosna Hersek'te rüştiyelerin açılması Bulgaristan'dan önce olmuştur. Bulgaristan'da ilk rüştiye 1857 yılında açılmıştır. Bakınız, Hüseyin Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk Eğitimi*, Ankara 2002, s. 35.

1852 Temmuz'una gelindiğinde 4 Mayıs tarihli emrin kısmen yerine getirildiği görülmektedir. Bu tarihte Travnik ve İsvornik rüştiyelerinde eğitim öğretimin başlamış, rüştiyelerin ihtiyacı olan hocalar Bosna'ya gönderilmiştir. Bihke, Yenipazar ve Banaluka rüştiyelerinin inşaatı ise henüz bitirilememiştir. Bosna Valiliği ilgili üç merkezdeki rüştiye inşaatlarının bir an evvel tamamlanması için bölgedeki devlet görevlilerine gerekli emri vermiştir. Fakat merkez okulların bitirilmesini beklemeden eğitimin geçici rüştiye binalarında başlamasını uygun görmüştür. Böylece 1852 Ağustos'unda Travnik, Bihke, İsvornik, Banaluka ve Yenipazar'da rüştiye eğitimine başlanılmıştır.³⁸ 1852 senesinde Bosna'nın yanında Hersek Sancığı'nın idare merkezi olan Mostar'da da bir rüştiye açılmıştır.³⁹

Bosna Hersek'te rüştiyelerin açılmasından sonra eyâlet meclisi tarafından kullanılmak kaydıyla bölgedeki okullarda harcanmak üzere 14.000 kuruşluk bir fon oluşturulmuştur. Fonda biriken paralar okulların çeşitli tamiratlarına, kışlık odun-kömür gibi ihtiyaçlarının giderilmesine ve okullardaki çeşitli mefruşat eksikliklerinin tamamlanmasına harcanmıştır.⁴⁰ 1859 senesine gelindiğinde Bosna Hersek'te sancak merkezlerinin tamamında birer rüştiye (7 rüştiye) bulunmaktaydı. Ancak geçen zamana rağmen okulların ihtiyaçları tamamen karşılanabilmiş değildi. Okulların harcamaları için yıllık 2.000 kuruş tahsis edilmişti. Masraflar mahalli mal sandıkları tarafından karşılanmaktaydı. Ödenekten fazla harcamanın kabul edilmeyeceği görev yapan hocalara açıkça bildirilmişti. Fakat standart ödenek bütün okullar için yeterli değildi. Mesela 1859 senesinde Travnik rüştiyesinin hoca odalarının zemini çuka, dersliklerin ise hasır kaplıydı. Zemin döşemelerini kilim ve keçe ile kaplamak için merkezden ilave bir ödenek istenmişti. Merkez bir defalığına talep edilen ödenek isteğini kabul etmiş ve Travnik rüştiyesine 4.000 kuruş verilmesini kabul etmiştir. Okula ödeme hazineinden değil, Bosna mal sandığından yapılmıştır.⁴¹

İlerleyen tarihlerde özellikle vilâyet düzenlemesinin ardından ek: 5 tablo: 1-8'de görüldüğü gibi Bosna'daki kaza merkezlerinin çoğuna birer rüştiye açılmıştır. Bosna Hersek'te 1867 senesinde yayınlanan ikinci salnâmeden sonra hangi kazada kaç rüştiye öğretmenini olduğu ve bunların adları ilgili

³⁸ B.O.A., *İ.D.*, nr: 15765, 19 Receb 1268/7 Temmuz 1852 tarihli Bosna Valisi Veliyüddün Paşa'nın tahrirâtı; 27 Şevval 1268/14 Ağustos 1852 tarihli Arz tezkiresi, 28 Şevval 1268/15 Ağustos 1852 tarihli irade.

³⁹ B.O.A., *A. MKT. NZD.*, nr:54/28, 16 Receb 1268/6 Mayıs 1852 tarihli Meclis-i Maarif Mazbatası; Mostar'daki rüştiye ilerleyen tarihlerde ihtiyaca cevap veremediğinden, 1856 tarihinde yeni bir okul binası yapılarak okul bu binaya taşınmıştır. B.O.A., *A. AMD. (Divân-ı Hümayûn Âmedî Kalemî)*, nr: 67/56, (1272/1856)

⁴⁰ *A. MKT. MHM.*, nr: 52/90, 20 Rebiyülahir 1269/31 Ocak 1853 tarihli Bosna Valisi Hürşid Paşa'ya gönderilen ferman.

⁴¹ B.O.A., *İ.D.*, nr:28673, lef:4, 3 Receb 1275/7 Şubat 1859 tarihli Travnik Kaymakamı'nın arz tezkiresi; Lef:3, 26 Receb 1275/2 Mart 1859 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası; Lef:2, 27 Şevval 1275/30 Mayıs 1859 tarihli Meclis-i Maarif-i Umûmî mazbatası; Lef:1, 29 Şevval 1275/1 Haziran 1859 tarihli maliye tezkeresi; 5 Zilkade 1275/07 Haziran 1859 tarihli arz tezkeresi; 6 Zilkade 1275/8 Haziran 1859 tarihli irade.

bölümde belirtilmiştir. Ek: 2'de görüldüğü gibi salnâmelerde hocaların adları ve görev yaptıkları kazalar ayrı ayrı belirtilmiştir.

1869 Maarif nizamnâmesi ile 500 ev bulunan kasabalarda rüştiye okulları açılması kararı alınmıştır.⁴² Bosna Hersek'teki rüştiye sayıları hakkında kesin bilgiler ancak 1873 senesinden sonra elde edilebilmektedir. O tarihe kadar salnâmelerde bütün okullar tür belirtilmeden aynı sütun içerisinde gösterilirken, bu tarihten sonra okul türleri de salnâmelerdeki kayıtlarda yer almaya başlamıştır. Bölgede, 1873-74'de 23, 1875'de 24, 1876'da Bosna ve Hersek iki ayrı vilayet olarak teşkilatlandırıldığından, Bosna bölgesinde 21, Hersek kısmında ise 3 olmak üzere toplam 24, 1877'de de 24 rüştiye bulunmaktaydı.⁴³ Görüldüğü gibi 1869 nizamnamesinde belirtilen hedefe Bosna'da ulaşılammıştır.

Erkek rüştiyelerinin açılıp İstanbul'da yaygınlaştırılması ve taşrada açılmaya başlamasından sonra kız rüştiyelerinin de açılması gündeme gelmiştir. İlk kız rüştiyesi 31 Ekim 1858'de İstanbul'da açılmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle taşralarda kız rüştiyelerinin açılması sıkı esaslara bağlanmıştır. Buna göre kız rüştiyeleri ancak büyük vilayetlerde açılacaktır. Bu okulların öğretmenleri bayan olacak, ancak liyakatli bayan öğretmen yetiştirilinceye kadar yaşlı ve edepli erkek öğretmenler tayin edilecektir. Öğrenim süresi 4 yıl olacak kız rüştiyelerinin ders programları da erkeklerinkinden farklı hazırlanmıştır. Kız rüştiyelerinde Din dersi, Osmanlıca dil bilgisi, Arapça ve Farsça gramer, İmla ve yazı, Edebiyat, Ev idaresi, Muhtasar tarih ve coğrafya, Hesap ve defter tutma, Nakış yapabilecek derecede resim, Dikış uygulaması, Seçmeli Müzik dersleri müfredata alınmıştır.⁴⁴ Uygulamanın Bosna Hersek'te de gerçekleştirildiği görülmektedir. Zira 1875 senesinde taşrada Girit, Konya ve Trabzon ile birlikte kız rüştiyesi bulunan eyaletler arasında Bosna Hersek'te mevcuttur.⁴⁵

Rüştiyelerde öğrenim gören öğrenci sayılarını 1872 senesine kadar tespit etmek mümkün olamamıştır. Bu tarihten sonra sadece bazı kazalardaki öğrenci sayısı hakkında bilgi edinebilmek mümkündür. Çünkü salnâmelerde rüştiye bulunan kazaların tamamındaki öğrencilerin sayısı belirtilmemiştir. Sadece ek:3'de bulunan kazalardaki öğrenci sayıları dahil edilmiştir. Ek: 3'de görüldüğü gibi rüştiyelerde öğrenim gören öğrenci sayısı düşük seviyelerde seyretmiştir. Fakat 1875 senesi için elde edebildiğimiz 1.022 rakamını değerlendirdiğimizde, Bosna'da rüştiyelerde öğrenim gören öğrenci sayısının Edirne, Tuna, Selanik, Bursa ve Ankara hariç Osmanlı Devleti dahilindeki diğer eyaletlerden fazla olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶

⁴² İlk-Tekeli, *a.g.e.*, s. 67.

⁴³ Bosna Hersek'te rüştiye bulunan kazalar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız ek: 3 ve 5.

⁴⁴ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, C.XV, Ankara 2002, s. 54-55.

⁴⁵ Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁶ Mahmut Cevat aynı yıl için 946 sayısını verir. Bakınız, Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 145.

3 – Askeri İdadî (Lise)

Bosna Hersek'teki en önemli eğitim atılımlarından birini de Saray Kazası'nda açılan Askeri İdadî (Askeri Lise) oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ilk idadiler 1845'ten sonra açılmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra 1846'da İstanbul ve Bursa'da, 1847'de Edirne ve Manastır'da, 1848'de Şam'da, 1873'de Erzurum'da askeri idadiler açılmıştır.⁴⁷

Bosna'da idadinin yapımına 1873 yılında başlanmıştır. İdadî Avusturya işgaline kadar eğitimine ara vermeksizin devam etmiştir.⁴⁸ 1873 senesi Mayıs'ında inşaatı bitirilen lisenin araç gereçlerinin donatılması, okulda öğrenim görecekt öğrencilerin maaşı ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için 68.695,5 kuruş tahsis edilmiştir.⁴⁹ Okul 1873 Eylül⁵⁰ ayında 6 öğretmenle eğitime başlamıştır. Bu tarihte okul müdürlüğünü Binbaşı Süleyman Sırrı Bey yapmaktaydı. Okulun sekreterliğini ve münşeat dersi öğretmenliğini Alay Katibi Mehmet Efendi, Matematik ve Farsça öğretmenliği ile ders nazırlığını Yüzbaşı Mustafa Efendi, resim öğretmenliğini Yüzbaşı Vekili Hasan Efendi, Arapça öğretmenliğini Mehmet Efendi, Coğrafya ve Osmanlı Kanunları öğretmenliğini Teğmen Hüseyin Efendi yapmaktaydı.⁵¹

1876'da okul 6'sı öğretmen olmak üzere 11 personele sahipti. Okulun Müdürü Binbaşı Süleyman Sırrı Bey'di. Okutulan dersler ise Arapça (Öğretmeni Mehmet Arif Efendi), Fransızca (Öğretmeni İshak Şükrü Efendi), Fen Bilgisi (Öğretmeni Yüzbaşı Mustafa), Resim (Öğretmeni Yüzbaşı Hüsnü Efendi), Cebir (Öğretmeni Nureddin Efendi), Matematik (Öğretmeni Hasan Adli Efendi), Osmanlı Kanunları (Boş), Coğrafya'dan (Boş) oluşmaktaydı. Dikkati çeken en önemli nokta okulda herhangi bir din dersi ve tarih dersinin olmayışıdır. Eğitim kadrosunun yanında yazışma ve gelir giderlerle ilgilenen bir memur, bir imam, bir vekilharç, bir güvenlik görevlisi okulun personeli arasındaydı.⁵²

1877 yılında bir önceki yıl öğretmeni olmayan Coğrafya ve Osmanlı Kanunları dersine atamalar yapılmış, Coğrafya dersine Teğmen Yahya Lebîb Efendi, Osmanlı Kanunları ve Dilbilgisi dersine ise Teğmen Mehmet Esad Efendi atanmışlardır. Bu derslerin yanında okula ikinci bir Fransızca Öğretmeni daha (Teğmen Hayreddin Efendi) atanmıştır. Bu ikinci Fransızca öğretmeni aynı zamanda Beden Eğitimi (Jimnastik) derslerini vermekle de görevlendirilmiştir.⁵³

⁴⁷ İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1290*, s. 42, 1291, s. 130.

⁴⁹ B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 455/56, 2 Rebiyülahir 1290/30 Mayıs 1873 tarihli arz tezkiresi.

⁵⁰ B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 455/56.

⁵¹ *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye-1291*, s. 118; 1292, s. 122.

⁵² *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1293*, s. 60.

⁵³ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1294*, s. 46; *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye-1294*, s. 372.

1878 yılında okulda 55 öğrenci öğrenim görmekteydi. Bu tarihte eksik olan Edebiyat ve Tarih dersleri de müfredata konulmuştur. Ayrıca okul müdürlüğü ve öğretmen kadrosu değişmiştir. Okul müdürü olan Binbaşı Süleyman Sırrı'nın yerine, Binbaşı İsmail Efendi atanmıştır. Fransızca Öğretmenliğine Mehmet Emin Efendi, Tarih ve Coğrafya Öğretmenliğine Yüzbaşı Ahmet Kemalettin, Resim ve Beden Eğitimi Öğretmenliğine Üstegmen Abdurrahman Efendi, Arapça Öğretmenliğine ise Şeyh Arif Efendi getirilmiştir.⁵⁴

4 – Darü'l-Muallimin (Erkek Öğretmen Okulu)

Orta düzeyde eğitim sisteminin yaygınlaştırılmasına paralel olarak, bu okulların öğretmen gereksinimlerini karşılamak için öğretmen okullarının kurulması zaruri hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk öğretmen okulu İstanbul'da 1847'de eğitime başlamıştır. İlerleyen tarihlerde artan ihtiyaç nedeniyle 1862'de İstanbul'da bir Sıbyan öğretmen okulu ve 1870'de bir kız öğretmen okulu açılmıştır.⁵⁵

Bosna Hersek'te öğretmene duyulan yoğun ihtiyacın karşılanamaması üzerine 1869 senesinde bölgede ilkokul öğretmeni yetiştiren bir okulun açılması gündeme gelmiştir. Ancak merkez öğretmen yetiştiren okulun sadece İstanbul'da olduğunu belirterek, taşrada böyle bir okul açılmasının uygun olmayacağını belirtmiş ve bölgede darü'l-muallim adı ile bir okulun tesisine izin vermemiştir. Fakat Bosna'nın öğretmene olan acil ihtiyacı ve eyaletteki ilkokul öğretmenlerinin büyük çoğunluğunun Türkçe bilmemesi nedeniyle adı konulmasa bile öğretmen okulunun açılmasına karar verilmiştir. Okulun Gazi Ayni Bey medresesinin bünyesinde öğretim faaliyetlerini yürütmesi, öğrencisinin 20 kişiyle sınırlı tutulması, okula alınacak öğrencilerin halen ilkokul öğretmenliği yapanlar ve dışarıdan kabul edilecek kimselerden oluşması, öğretmen adaylarına aylık 30 kuruş maaş verilmesi uygun bulunmuştur. Okulun İmla ve inşa hocalığına Mektûbi-i Vilâyet Kalemî memurlarından İzzet Efendi ve Matematik ve Coğrafya hocalığına ise Yüzbaşı Ömer Efendi 300'er kuruş maaşla atanmıştır. Okuldan mezun olanlar 150 kuruş maaşla Bosna'da çeşitli ilkokullara öğretmen olarak tayin edilmeleri istenmiştir. Bosna'daki bu ilk öğretmen okulu faaliyetini merkezden taşraya yetecek kadar öğretmen yetiştirilene kadar devam etmiştir.⁵⁶

⁵⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1295*, s. 90; *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye-1295*, s. 343.

⁵⁵ İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁶ B.O.A., *İ.S.D.*, nr: 753, Lef: 1, 25 Şevval 1286/28 Ocak 1870 tarihli Meclis-i Maarif Mazbatası, 5 Zilkade 1286/6 Şubat 1870 tarihli arz tezkiresi; 6 Zilkade 1286/7 Şubat 1870 tarihli irade.

Bosna'daki resmi öğretmen okulu taşrada Girit ve Konya ile birlikte ilk açılan öğretmen okullarından biridir.⁵⁷ Okul 1875⁵⁸ yılında Saraybosna'da eğitime başlamıştır. Ancak okulun öğretmen kadrosunun oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Tıpkı rüştiye gibi örgütlenen Saraybosna Darü'l-mualimin'inde, Baş Öğretmen Hacı Hasan Efendi, ikinci öğretmen Hacı Sadık Efendi, üçüncü öğretmen Mehmet Efendi olmak üzere 3 öğretmen görevliydi. Okulda 20 öğrenci öğrenim görmekteydi. Okulun öğretmen kadrosu ve öğrenci sayısı Avusturya işgaline kadar değişmeden kalmıştır.⁵⁹

5 – Medrese

Medreseler klasik Osmanlı eğitim sisteminin en üst seviyesini oluşturmaktaydı. İlk Osmanlı medresesi Orhan Gazi tarafından 731/1330-1331'de İznik'te kurulmuştur. Daha sonra Osmanlı fethinin hızıyla orantılı olarak ülkenin hemen hemen her bölgesinde bu eğitim kurumlarının yaygınlaştığı görülecektir. Özellikle Rumeli topraklarında medrese yapımına özel bir önem verilmiştir. Devletin Balkan topraklarında 665 medrese açılmıştır. Bu medreselerden 98'i Bosna Hersek sınırları içinde faaliyet göstermiştir.⁶⁰

Medreselerde eğitim Arapça olarak verilmekteydi. Özellikle XVII. sonrasında eğitim hemen hemen dinî bilimlerle sınırlı tutulmuş durumdaydı. Medreselerde sarf, nahiv, fıkıh, mantık, adab, meani, hikmet-i nazari, kelim, hendese, hisa, usul-i fıkıh, heyet, usul-i hadis, hadis, tefsir, coğrafya, astronomi ve belagat gibi dini kimliği ağır basan dersler okutulmaktaydı.⁶¹

Bosna Hersek'te medreseler arasında en ünlü eğitim kurumu bugün de kültürel işlevini sürdüren Gazi Hüsrev Bey Medresesi olmuştur. Başta Gazi Hüsrev Bey Medresesi olmak üzere Bosna'daki medreselerden çok sayıda bilim ve edebiyat adamı yetişmiştir.⁶²

Tanzimat döneminde, Tanzimat'ın yenilikçi karakteri gereğince medrese eğitimine verilen önem azalmıştır. Bu durum ilk rüştiyelerin tesisi sırasında açıkça ortaya çıkmıştır. Bosna valiliğinin, Bosna'da Tanzimat'ın uygulanması nedeniyle halkın eğitimin yükseltilmesi için her kazada 20-30 öğrencili medrese tesis edilmesi ve merkezden birer öğretmen gönderilmesini istemesine rağmen,

⁵⁷ Yahya Akyüz, "Türkiye'de Çağdaş Anlamda Öğretmenlik Mesleğinin Doğuşu", *Türkler*, C.XV, Ankara 2002, s. 19; "Darülmualimin", *Ana Britannica*, İstanbul 1992, s. 621.

⁵⁸ *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye-1292*, s. 149; Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 145.

⁵⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1293*, s. 68; *1294*, s. 55, *1295*, s. 90.

⁶⁰ İhsanoğlu, *a.g.m.*, s. 243-245; Bakınız, ek. 4, tablo 1.

⁶¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 20-23; Er, *a.g.e.*, s. 37.

⁶² Bosna Hersek'te yetişen edebiyat ve bilim adamları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Mustafa İsen, *Ötelerden Bir Ses*, Ankara 1997, s. 566-570; Bu insanlardan Muhammed bin Musa el-Bosnevî ve Mehmed Tefvik Bosnevî Türkiye'de yayınlanan yeni İslam Ansiklopedisine dahi girmiştir. Bakınız, "Bosnevî" ve "Bosnevî Mehmed Tefvik", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, s. 306-307.

merkez yeni medreselere sıcak bakmayarak bölgede her kaza merkezine birer rüştiye açılmasını uygun bulmuştur.⁶³

Merkezin yeni medrese açılmaması yönündeki tavrının bölgede etkili olduğu, medrese sayısında artış olmamasından anlaşılmaktadır. Osmanlı yönetiminin sonuna doğru Bosna Hersek'te toplam 40 medrese bulunmaktaydı.⁶⁴

SONUÇ

Tanzimat Fermanıyla birlikte Osmanlı Devleti dahilinde bir dizi reform çalışmalarına başlandı. Reformların ortak amacı devletteki gerileyişi durdurmak, ülkeyi çağdaş Avrupa standartlarında bir yapıya kavuşturmaktı. Bu yüzden Tanzimat Fermanı siyasi olduğu kadar sosyal sonuçları da ortaya çıkardı. Devletin hemen hemen her bölgesi ve tüm vatandaşlar Tanzimatla ortaya çıkan sosyal gelişmelerden etkilendi. Tanzimatçıların halletmesi gereken çok fazla problem, problemleri çözecek az sayıda yetişmiş elemanları vardı. İçinde buldukları durumun farkında olan yöneticiler kendilerine lazım olan yetişmiş eleman gücünü sağlayabilmek için öncelikle eğitim problemleri halletmeye yöneldiler. Hızla modern eğitim kurumları açılmaya başlandı.

Bosna Hersek Tanzimat'ın daha başlangıcından itibaren dikkat edilmesi gereken bir eyaletti. Yöneticiler bölgedeki sosyal yapının farkındaydılar. 1851'e kadar bölgedeki yapıya pek fazla dokunulmadı. Ancak 1849 sonrası başlayan olaylar sonucunda 1851'den itibaren bölgede Tanzimat uygulanmaya başlandı.⁶⁵ Tanzimat'ın diğer yeniliklerine pek sıcak bakmayan Bosnalılar eğitim konusunda oldukça istekli davrandılar. Bosna Hersek ülkede ilk rüştiyelerin açıldığı bölge olmakla kalmayıp, bu hamlenin devamında da önemli ilerlemeler kaydetti. Salnâmelerdeki kayıtlardan da anlaşılacağı gibi hem erkek hem de kız çocukları aktif olarak okullara devam etmişlerdir. 1875'lere gelindiğinde bölgedeki okul sayısı 1.500'e, öğrenci sayısı ise 43.000'e yaklaşmıştı.

Bosna Hersek'te özellikle Müslüman kesim eğitim öğretimin önemini XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kavramıştır. Çocuklarını mümkün olduğu kadar okullara gönderip onların eğitim almalarını sağlamışlardır. Örneğin 1870 yılında Müslüman nüfusun % 6,5'u eğitim görmekteydi. Bu oran Ortodokslar için % 1,5 Katolikler için % 0,5 civarındaydı. Görüldüğü gibi Müslümanlar Bosna Hersek'teki en eğitilmiş gurubu oluşturmuşlardır. Bu durum gerek Avusturya işgali gerekse Yugoslavya yönetimi döneminde de değişmemiştir. Günümüzde de Bosna Hersek'te yaşayan etnik guruplar arasında eğitim düzeyi en yüksek kesimi hâlâ Boşnaklar oluşturmaktadır.

⁶³ B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6760, (1267/1851) Bosna valilik mazbatası.

⁶⁴ Bakınız ek: 4, tablo: 2.

⁶⁵ Bosna Hersek'te Tanzimat nedeniyle dair gelişen olaylar hakkında bakınız, Zafer Gölen, "1849-1851 Bosna Hersek İsyanı", *Belleten*, C. LXVI, S. 247, Ankara 2003, s. 905-930.

**EK 1:1866-1878 SENELERİNDE BOSNA HERSEK'TE
MAARİF KOMİSYONU ÜYELERİ⁶⁶**

1866	1867
<ul style="list-style-type: none"> - Başkan Müfettiş-i Hükkam-ı Vilâyet Kamil Efendi - Üye Abdullah Raşid Efendi - Üye Saraybosna Naibi Yusuf Agah Efendi - Üye Hafız Salih Recai Efendi - Üye Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi - Üye Rüşdiye Baş Öğretmeni Mehmet Emin Efendi - Üye Meclis-i İdare Üyesi Ahmet Asım Efendi - Üye Vakıflar Müdürü Hacı Mustafa Efendi - Katib Abdullah Zühtü Efendi 	<ul style="list-style-type: none"> - Başkan Müfettiş-i Hükkam-ı Vilâyet Kamil Efendi - Üye Abdullah Raşid Efendi - Üye Bab-ı Sanî Tahir Ağa - Üye Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi - Üye Rüşdiye Baş Öğretmeni Mehmet Emin Efendi - Üye Meclis-i İdare Üyesi Ahmet Asım Efendi - Üye Vakıflar Müdürü Hacı Mustafa Efendi - Katib Abdullah Zühtü Efendi
1868	1869
<ul style="list-style-type: none"> - Başkan Müfettiş-i Hükkam-ı Vilâyet Kamil Efendi - Üye Bab-ı Sanî Tahir Ağa - Üye Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi - Üye Rüşdiye Baş Öğretmeni Mehmet Emin Efendi - Üye Meclis-i İdare Üyesi Ahmet Asım Efendi - Üye Vakıflar Müdürü Hacı Mustafa Efendi - Katib Abdullah Zühtü Efendi 	<ul style="list-style-type: none"> - Başkan Müfettiş-i Hükkam-ı Vilâyet Ali Haydar Efendi - Üye Bab-ı Sanî Tahir Ağa - Üye Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi - Üye Rüşdiye Baş Öğretmeni Mustafa İzzet Efendi - Üye Meclis-i İdare Üyesi Ahmet Asım Efendi - Üye Vakıflar Müdürü Hacı Mustafa Efendi - Katib Abdullah Zühtü Efendi
1870	1871
<ul style="list-style-type: none"> - Başkan Merkez Mutasarrıfı Abdulgani Efendi - Üye Müfettiş-i Hükkam-ı Vilâyet Ali Haydar Efendi - Üye Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi - Üye Rüşdiye Baş Öğretmeni Mustafa İzzet Efendi - Üye Vakıflar Müdürü Hacı Mustafa Efendi - Üye İstinaf Memuru Sunullah Efendi 	<ul style="list-style-type: none"> - Başkan Merkez Mutasarrıfı Hakkı Paşa - Üye Müfettiş-i Hükkam-ı Vilâyet Ali Haydar Efendi - Üye Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi - Üye Müderris Mehmet Arif - Üye Vakıflar Müdürü Hacı Mustafa Efendi - Üye İstinaf Memuru Sunullah Efendi - Üye Maarif Vekili Abdullah Zühtü Efendi - Üye Salih Ragıp Efendi

⁶⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1283*, s. 34; *1284*, s. 36; *1285*, s. 21; *1286*, s. 23; *1287*, s. 30; *1288*, s. 35; *1291*, s. 47; *1292*, s. 47; *1293*, s. 58; *1294*, s. 44; *1295*, s. 82.

<ul style="list-style-type: none"> - Üye Maarif Vekili Abdullah Zühtü Efendi - Üye Salih Ragıb Efendi - Üye Gorgi Efendi - Üye Haham Vekili Hoca Feniç - Katib Abdullah Zühtü Efendi 	<ul style="list-style-type: none"> - Üye Meclis-i İdare Üyesi Mustafa Hayreddin Bey - Üye Gorgi Efendi - Üye Haham Vekili Hoca Feniç - Katib Mehmet Hamdi Efendi
<p style="text-align: center;">1874</p> <ul style="list-style-type: none"> - Başkan Meclis-i Temyiz Reisi Ömer Fehmi Efendi - Üye Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi - Üye İstinaf Memuru Sunullah Efendi - Üye Maarif Vekili Abdullah Zühtü Efendi - Üye Salih Ragıb Efendi - Üye Meclis-i İdare Üyesi Mustafa Hayreddin Bey - Üye Antonaki - Üye Yako Ağa - Üye Paro Ağa - Üye Haham Vekili Hoca Feniç - Katib Mehmet Hamdi Efendi 	<p style="text-align: center;">1875</p> <ul style="list-style-type: none"> - Başkan Vali Derviş İbrahim Paşa - Meclis-i Temyiz Reisi Ömer Fehmi Efendi - Üye Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi - Üye Maarif Vekili Abdullah Zühtü Efendi - Üye Salih Ragıb Efendi - Üye Meclis-i İdare Üyesi Mustafa Hayreddin Bey - Metropolit Antimos Efendi - Üye Antonaki - Üye Katolik Piskopos Vekili Fira Girgo Martiç - Abdi Ağa - Üye Paro Ağa - Üye Haham Vekili Hoca Avram - Katib Mehmet Hamdi Efendi - Mukayyit Salih Safi Efendi
<p style="text-align: center;">1876</p> <ul style="list-style-type: none"> - Başkan Vali İbrahim Paşa - Meclis-i Temyiz Reisi Ömer Fehmi Efendi - Üye Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi - Üye Maarif Vekili Abdullah Zühtü Efendi - Üye Salih Ragıb Efendi - Üye Meclis-i İdare Üyesi Mustafa Hayreddin Bey - Metropolit Antimos Efendi - Üye Senbel - Üye Katolik Piskopos Vekili Fira Girgo Martiç - Abdi Ağa - Üye Paro Ağa - Üye Haham Vekili Hoca Avram - Katib Mehmet Hamdi Efendi - Mukayyit Salih Safi Efendi 	<p style="text-align: center;">1877</p> <ul style="list-style-type: none"> - Başkan Vali Derviş Esseyyit Mehmet Nazif Paşa - Meclis-i Temyiz Reisi Ömer Fehmi Efendi - Üye Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi - Üye Maarif Vekili Abdullah Zühtü Efendi - Üye Salih Ragıb Efendi - Üye Meclis-i İdare Üyesi Mustafa Hayreddin Bey - Metropolit Antimos Efendi - Üye Senbel - Üye Üye Katolik Piskopos Vekili Fira Girgo Martiç - Abdi Ağa - Üye Paro Ağa - Antonaki Efendi - Üye Haham Vekili Hoca Avram - Terfiko Ağa - Katib Mehmet Hamdi Efendi - Mukayyit Salih Safi Efendi

1878	
-	Başkan Vali Derviş Ahmet Mazhar Paşa
-	Meclis-i Temyiz Reisi Ömer Fehmi Efendi
-	Üye Saray Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi
-	Üye Salih Ragıb Efendi
-	Üye Meclis-i İdare Üyesi Mustafa Hayreddin Bey
-	Metropolit Antimos Efendi
-	Üye Üye Katolik Piskopos Vekili Fira Girgo Martić
-	Abdi Ağa
-	Üye Haham Vekili Hoca Avram
-	Katib Mehmet Hamdi Efendi

EK 2: BOSNA HERSEK'TE GÖREV YAPMIŞ RÜŞTİYE
ÖĞRETMENLERİ ve GÖREV SÜRELERİ⁶⁷

Kaza	Öğretmenin Adı	Görev Süresi
Saraybosna	Birinci Öğretmen Hasan Hayri Efendi	1858-1859
	Birinci Öğretmen Mehmet Efendi	1860
	Birinci Öğretmen Hafız Tevfik Efendi	1861-1864
	Birinci Öğretmen Mehmet Emin Efendi	1865-1868
	Birinci Öğretmen Mustafa İzzet Efendi	1869-1877
	İkinci Öğretmen Seyyit Efendi	1867-1876
	İkinci Öğretmen Hacı Vehbi Efendi	1877-1878
	Üçüncü Öğretmen Mehmet Efendi	1876-1878
Travnik	Birinci Öğretmen Salih Efendi	1858-59
	Birinci Öğretmen Ahmet Niyazi Efendi	1860-1875
	Birinci Öğretmen Abdullah Efendi	1876-1877
	İkinci Öğretmen Ahmet Hulusi Efendi	1867-1877
	Üçüncü Öğretmen Akif Efendi	1876-1877
Bihke	Birinci Öğretmen Hasan Hakkı Efendi	1858-1874, 1876-1877
	Birinci Öğretmen İhsan Efendi	1875
	İkinci Öğretmen Ali Efendi	1867-1870
	İkinci Öğretmen Osman Efendi	1874
	İkinci Öğretmen Şakir efendi	1875-1877

⁶⁷ B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 23671, Lef: 1, 4, 6, 7; *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1284*, s. 80-81; *1285*, s. 88-91; *1286*, s. 88-90; *1287*, s. 111-112; *1288*, s. 130-132; *1290*, s. 52, 58, 82-83, 85, 93, 96, 106-108, 110-111, 115; *1291*, s. 57, 60, 65, 68, 70, 73, 81, 82, 83, 85, 91, 94, 102, 108, 113, 121, 123, 124, 127; *1292*, s. 57, 68, 70-71, 73, 75, 84-85, 87-88, 94, 97, 99, 103, 109-111, 113, 116, 123, 126, 130, 133; *1293*, s. 68, 70, 81, 83, 84, 90, 93, 95, 101, 105-106, 108, 109, 112, 119, 122, 128, 129; *1294*, s. 55, 57, 69, 70, 72-73, 80-84, 89, 95, 98, 104-105, 108, 112, 114, 120, 122; *1295*, s. 90, 97, 108, 111; *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye-1275*, s. 93-94; *1277*, s. 115; *1278*, s. 115; *1279*, s. 119; *1280*, s. 125; *1281*, s. 123; *1282*, s. 116; *1283*, s. 121; *1284*, s. 83; *1285*, s. 93; *1286*, s. 114; *1287*, s. 123; *1289*, s. 233; *1290*, s. 206; *1291*, s. 209; *1293*, s. 152; *1294*, s. 521.

<i>Kaza</i>	<i>Öğretmenin Adı</i>	<i>Görev Süresi</i>
Banaluka	Birinci Öğretmen Osman Vehbi Efendi	1858-1870
	Birinci Öğretmen Hafız Mustafa Efendi	1870-1873
	Birinci Öğretmen Boş	1874
	Birinci Öğretmen İbrahim Efendi	1875-1877
	İkinci Öğretmen Abdullah Efendi	1867-1874
	İkinci Öğretmen Ali Efendi	1875-1877
Yenipazar	Birinci Öğretmen Hafız Mehmet Emin Efendi	1858-1864, 1870-1873, 1876
	Birinci Öğretmen Tevfik Efendi	1865-1870
	Birinci Öğretmen Boş	1877
	İkinci Öğretmen Mehmet Efendi	1874-1875
	İkinci Öğretmen Nazif Efendi	1867
	Üçüncü Öğretmen Abdulhamit Efendi	1868-1877
Mostar	Birinci Öğretmen İsmail Hakkı Efendi	1858-1860
	Birinci Öğretmen Ömer Efendi	1861-1870, 1874-1876
	Birinci Öğretmen Said Efendi	1871-1873
	İkinci Öğretmen Hafız.....Efendi	1867-1869
	İkinci Öğretmen Tevfik Efendi	1870-1873
	İkinci Öğretmen Ahmet Efendi	1874-1875
İzvorNIK	Birinci Öğretmen Hafız Mehmet Efendi	1858-1876
	Birinci Öğretmen Hafız Tevfik Efendi	1877
	İkinci Öğretmen Emin Efendi	1867-1874
Trebin	Birinci Öğretmen Süleyman Efendi	1867-1873
	Birinci Öğretmen Boş	1874-1875
	İkinci Öğretmen Ali Efendi	1867-1873
	İkinci Öğretmen Hamza Efendi	1874-1875
İhlevne	Birinci Öğretmen Osman Efendi	1868-1871
	Birinci Öğretmen Hafız Salih Efendi	1873-1877
	İkinci Öğretmen Ahmet Efendi	1876-1877
Taşlıca	Birinci Öğretmen Salih Sabri Efendi	1868-1877
	İkinci Öğretmen Ahmet Efendi	1874-1877
Prepol	İbrahim Efendi	1868-1873
	Boş	1874
	Hayreddin Efendi	1875-1877
Ostroşça	Öğretmen Mustafa Sıtkı Efendi	1869

<i>Kaza</i>	<i>Öğretmenin Adı</i>	<i>Görev Süresi</i>
Yayçe	Hacı Hasan Efendi	1870-1872
	Hafız Osman Efendi	1872-1875
	Mehmet Sait Efendi	1876-1877
Glamoç	Öğretmen Hafız Yusuf Efendi	1870-1877
Akhisar	Salim Efendi	1870-1873
	Boş	1874
	Mehmet Nazif Efendi	1877
Çelebipazar	Birinci Öğretmen Boş	1871
	Birinci Öğretmen Mehmet Said Efendi	1872-1874
	İkinci Öğretmen Şakir Efendi	1871
Tuzla	Birinci Öğretmen Mehmet Tevfik Efendi	1873-1876
	Birinci Öğretmen Ahmet Efendi	1877
	İkinci Öğretmen Hacı Emin Efendi	1873-1876
Beline	Ömer Vasfi Efendi	1873-1878
Akova	Birinci Öğretmen Musa Efendi	1873-1877
	Birinci Öğretmen Emrah Efendi	1876-1877
Krupa	Mehmet Efendi	1873-1874
	Boş	1875
	Osman Efendi	1876-1877
Visoka	Abdullah Efendi	1874-1878
Pridor	Ali Efendi	1874-1877
Foça	İkinci Öğretmen İbrahim Efendi	1874-1875
	Hat Öğretmeni Mehmet Efendi	1875
Nevesin	İkinci Öğretmen Muharrem Efendi	1874-1875
İstolçe	Birinci Öğretmen Boş	1875
	İkinci Öğretmen Salih Efendi	1875
	Hat Öğretmeni Mehmet Efendi	1875
Kale	(Aziziye-i Zir) Salih Efendi	1874-1875
	(Aziziye-i Bala) Mustafa Efendi	1874-1877
Maglay	Sinan Efendi	1875-1878
Teşne	Osman Vasfi Efendi	1875-1877
Berçka	Said Efendi	1877

EK 3:
BAZI TARİHLERDE RÜŞTİYELERDEKİ
ÖĞRENCİ SAYILARI⁶⁸

Tarih	Kaza	Öğrenci Sayısı	Tarih	Kaza	Öğrenci Sayısı
1864	Saraybosna	100	1873	Saraybosna	65
1872	Saraybosna	65		Travnik	62
	Travnik	62		İzvornik	47
	İzvornik	47		Bihke	62
	Bihke	62		Banaluka	35
	Banaluka	39		Yenipazar	36
	Yenipazar	36		Mostar	85
	Mostar	85		Çelebipazar	35
	Çelebipazar	35		Yayçe	27
	Yayçe	27		Taşlıca	61
	Taşlıca	32		Prepol	23
	Prepol	23		Akova	26
	Akova	21		Pridor	32
	Pridor	32		Foça	35
	Foça	35		Glamoç	31
	Glamoç	31		Ihlevne	44
	Ihlevne	33		Aziziye-i Zir	21
	Aziziye-i Zir	21		Aziziye-i Bâlâ	32
	Toplam	686		Belinel	42
				Krupa	35
				Nevesin	37
				Akhisar	35
				Toplam	908

⁶⁸ B.O.A., *İ.D.*, nr: 35505, lef: 1, 25 Receb 1280/05 Ocak 1864 tarihli Bosna Teftiş Memuru Ahmed Cevdet Paşa'nın tahrirâtı; *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1290*, s. 83, 85, 110; *1291*, s. 57, 60, 70, 81, 83- 85; *1292*, s. 57, 68, 73, 94, 97, 103, 109-111, 113; *1293*, s. 68, 70, 90, 105-106, 108; *1294*, s. 55, 57, 112, 120, 122; *1295*, s. 90, 97, 111; *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye-1289*, s. 233; *1290*, s. 206; *1291*, s. 209; *1292*, s. 149; *1293*, s. 152-153; *1294*, s. 522.

<i>Tarih</i>	<i>Kaza</i>	<i>ğrenci Sayısı</i>
1874	Saraybosna	54
	Travnik	33
	İzvornik	47
	Bihke	36
	Banaluka	23
	Taşlıca	41
	Akova	39
	Visoka	19
	elebipazar	43
	Foça	17
	Yenipazar	44
	Prepol	40
	Nevesin	32
	Akhisar	38
	Belinel	10
	Krupa	32
	Pridor	30
	Glamoç	15
	Ihlevne	33
	Mostar	78
	Yayçe	26
	Teşne	29
	Aziziye-i Zir	57
	Aziziye-i Bâlâ	30
	Toplam	846

<i>Tarih</i>	<i>Kaza</i>	<i>ğrenci Sayısı</i>
1875	Saraybosna	70
	Travnik	38
	İzvornik	36
	Bihke	46
	Banaluka	18
	Yenipazar	38
	Teşne	30
	elebipazar	43
	Taşlıca	48
	Prepol	37
	Visoka	23
	Mostar	128
	Foça	40
	Tuzla	55
	Belinel	30
	Maglay	41
	Yayçe	41
	Ihlevne	25
	Glamoç	20
	Akova	24
	Pridor	29
	Istolçe	48
	Krupa	25
	Nevesin	22
	Visoka	21
	Aziziye-i Zir	16
	Aziziye-i Bâlâ	30
	Toplam	1.022

Tarih	Kaza	Öğrenci Sayısı
1876	Saraybosna	60
	Visoka	25
	Travnik	45
	Ihlevne	30
	Tuzla	58
	Yayçe	40
	İzvornik	36
	Bihke	46
	Yenipazar	38
	Teşne	32
	Taşlıca	48
	Prepol	37
	Akova	24
	Pridor	29
	Glamoç	22
	Banaluka	18
	Krupa	25
	Aziziye-i Bala	20
	Maglay	43
	İstolçe	48
Mostar	84	
Foça	21	
Nevesin	22	
Toplam	851	
1878	Saraybosna	40
	Visoka	18
	Maglay	36

Tarih	Kaza	Öğrenci Sayısı
1877	Saraybosna	60
	Visoka	19
	Berçka	40
	Maglay	55
	Aziziye-i Zir	7
	Aziziye-i Bâlâ	13
	İzvornik	36
	Bihke	44
	Travnik	29
	Teşne	42
	Yenipazar	43
	Yayçe	30
	Akova	24
	İstolçe	48
	Ihlevne	19
	Pridor	27
	Banaluka	54
	Beline	27
	Taşlıca	32
	Glamoç	30
Krupa	25	
Kozarça	22	
Vişegrad	24	
Mostar	87	
Foça	33	
Nevesin	22	
Toplam	892	

EK 4:
BOSNA HERSEK'TE MEDRESE SAYILARI

Tablo 1: 1466-1878 Yılları Arasında Medrese Sayıları⁶⁹

<i>Yer</i>	<i>Sayı</i>
Akhisar	1
Banaluka	5
Berçka	1
Blagay	1
Bugoyna	1
Çayniçe	3
Çelebipazar	11
Çerniçe	1
Derbend	1
Foça	6
Foyniçe	1
Gradçaniça	20
Gradaçaç	2
Ihlevne	3
İzvornik	3
Koniçe	2
Lubuška	1
Luboski	1
Mostar	6
Nevesin	2
Ostroşça	1
Poçitel	1
Pridor	1
Saraybosna	12
Teşne	1
Travnik	4
Trebin	1
Visoka	1
Yayçe	1
Yeleç	1
Zeniçe	1
Zepçe	1
Toplam	98

⁶⁹ Amir Pasiç, *Bosnia-Herzegovina*, İstanbul 1993, s. 16-18. (IRCICA Newsletter Bulletin D'information Nr: 31).

Tablo 2: 1873-77 Senelerinde Medrese Sayısı⁷⁰

<i>Sene</i>	<i>Sancak</i>	<i>Kaza</i>	<i>Sayı</i>	<i>Sene</i>	<i>Sancak</i>	<i>Kaza</i>	<i>Sayı</i>
1873-75	Saray	Foyniçe	1	1876*	Saray	Foyniçe	1
		Visoka	1			Visoka	1
		Saray	7			Saray	7
		Vişegrad	1			Vişegrad	1
	İzvornik	Gradçaniçe	2		İzvornik	Gradçaniçe	2
		İzvornik	1			İzvornik	1
		Berçka	2			Berçka	2
		Foça	2			Yenipazar	Taşlıca
	Koniçe	1	Yenipazar		2		
	Hersek	Lubuška	1		Travnik	Travnik	4
		Trebin	1			Banaluka	Zepçe
		Mostar	5		Derbend		1
		Yenipazar	Taşlıca		1		Gradiška
			Yenipazar		2	Banaluka	2
	Travnik	Travnik	4		Bihke	Pridor	1
		Banaluka	Zepçe			1	Ostroşça
	Derbend		1			Novosel	1
	Gradiška		2			Bihke	2
	Banaluka		2			Toplam	33
	Bihke	Pridor	1				
Ostroşça		1					
Toplam		40					

<i>Sene</i>	<i>Sancak</i>	<i>Kaza</i>	<i>Sayı</i>
1877	Saray	Koniçe	1
		Visoka	1
		Saray	7
		Vişegrad	1
	İzvornik	Gradçaniçe	2
		İzvornik	1
		Berçka	2
		Beline	1
	Yenipazar	Taşlıca	1
		Yenipazar	2
	Travnik	Travnik	4
		Banaluka	Zepçe
	Derbend		1
	Gradiška		2
	Banaluka		2
	Bihke	Pridor	1
		Ostroşça	1
		Novosel	1
		Bihke	2
		Toplam	34

⁷⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1290*, s. 124-130; *1291*, s. 130-136, *1292*, s. 135-141; *1293*, s. 131-136; *1294*, s. 123-128.

* Bu tarihten sonraki verilere Hersek Sancağı dahil değildir.

EK 5: BOSNA HERSEK'TE OKUL VE ÖĞRENCİ SAYISI

Tablo 1: 1867 Senesi*

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Saray	Saray	50	6	7	800	1.400	2.200	60	280	340	15	240	255	2.795
Saray	Çelebipazar	5	---	---	59	143	202	---	---	---	---	---	---	202
Saray	Kladina	7	---	---	54	182	236	---	---	---	---	---	---	236
Saray	Foyniçe	7	4	---	65	105	170	9	73	82	---	---	---	252
Saray	Çayniçe	3	2	---	43	119	162	3	37	40	---	---	---	202
Saray	Visoka	10	1	---	141	397	538	4	25	29	---	---	---	567
Saray	Vişegrad	5	2	---	33	146	179	4	20	24	---	---	---	203
Banaluka	Banaluka	26	4	1	298	824	1.122	20	96	116	---	20	20	1.258
Banaluka	Gradiška	9	2	---	226	407	633	11	75	86	---	---	---	719
Banaluka	Teşne	16	1	---	230	610	840	---	5	5	---	---	---	845
Banaluka	Derbend	12	3	---	126	274	400	15	55	70	---	---	---	470
Yeniipazar	Seniçe	2	---	---	20	100	120	---	---	---	---	---	---	120
Yeniipazar	Taşlıca	5	1	---	34	165	199	62	103	165	---	---	---	364
Yeniipazar	Yenivaroş	1	1	---	---	72	72	---	15	15	---	---	---	87
Yeniipazar	Mitroviçe	3	1	---	54	86	140	3	12	15	---	---	---	155
Yeniipazar	Akova	11	1	---	65	245	310	7	37	44	---	---	---	354
Yeniipazar	Kolaşin	1	---	---	---	30	30	---	---	---	---	---	---	30
Yeniipazar	Prepol	2	1	---	18	68	86	17	23	40	---	---	---	126

* *Sahnâme-i Vilâyet-i Bosna-1284*, s. 85-88.

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Yenişehir	Trgovište	2	---	---	12	41	53	---	---	---	---	---	---	53
Yenişehir	Vasovik	1	---	---	---	9	9	---	---	---	---	---	---	9
Yenişehir	Gusine	2	---	---	105	576	681	---	---	---	---	---	---	681
Yenişehir	Yenişehir	7	1	---	150	576	726	18	41	59	---	---	---	785
Bihke	Bihke	33	2	---	78	1.550	1.628	1	28	29	---	---	---	1.657
Bihke	Krupa	30	2	---	114	1.420	1.534	8	31	39	---	---	---	1.573
Bihke	Kostajniçe	16	2	---	145	755	900	17	24	41	---	---	---	941
Bihke	Pridor	14	1	---	108	1.750	1.858	23	65	88	---	---	---	1.946
Bihke	Maden	22	1	---	72	1.098	1.170	---	35	35	---	---	---	1.205
Bihke	Novosel	45	2	---	183	1.390	1.573	16	21	37	---	---	---	1.610
Bihke	Ostroşca	54	1	---	970	2.107	3.077	---	70	70	---	---	---	3.147
İzbornik	Memleheteyn	97	1	---	1.611	2.408	4.019	23	48	71	---	---	---	4.090
İzbornik	Gradaçac	82	7	---	1.822	2.278	4.100	12	166	178	---	---	---	4.278
İzbornik	Berçka	25	5	---	685	881	1.566	42	127	169	---	---	---	1.735
İzbornik	Beline	24	4	1	367	1.221	1.588	11	155	166	---	160	160	1.914
İzbornik	İzbornik	15	2	---	140	536	676	30	90	120	---	---	---	796
İzbornik	Srebreniçe	49	3	---	580	1.017	1.597	10	70	80	---	---	---	1.677
İzbornik	Birçe	3	4	---	---	178	178	---	83	83	---	---	---	261
İzbornik	Maglay	2	---	---	---	191	191	---	---	---	---	---	---	191
Travnik	Travnik	16	3	2	95	725	820	14	131	145	---	50	50	1.015
Travnik	Yayçe	18	7	---	---	540	540	---	104	104	---	---	---	644
Travnik	Akhisar	21	1	---	258	533	791	---	25	25	---	---	---	816
Travnik	Ihlevne	9	2	---	---	275	275	---	111	111	---	---	---	386

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Travnik	Gılamoç	8	---	---	---	138	138	---	---	---	---	---	---	138
Hersek	Mostar	13	4	1	370	360	730	---	270	270	---	14	14	1.014
Hersek	Koniçe	2	---	---	---	95	95	---	---	---	---	---	---	95
Hersek	İstolçe	8	2	---	30	270	300	---	65	65	---	---	---	365
Hersek	Foça	5	5	---	7	211	218	---	---	---	---	---	---	218
Hersek	Bileke	1	---	---	10	20	30	---	---	---	---	---	---	30
Hersek	Nikşik	3	---	---	55	106	161	---	---	---	---	---	---	161
Hersek	Nevesin	6	1	---	41	118	159	---	14	14	---	---	---	173
Hersek	Lubuška	6	---	---	53	160	213	---	---	---	---	---	---	213
Hersek	Trebin	10	3	---	154	257	411	23	26	49	---	---	---	460
	Toplam	824	96	12	10.481	29.163	39.644	463	2.656	3.119	15	484	499	43.262

Tablo 2: 1868 Senesi *

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Saray	Saray	50	6	7	910	1.486	2.396	82	297	379	23	282	305	3.080
Saray	Çelebipazar	5	---	---	18	155	173	---	---	---	---	---	---	173
Saray	Kladina	7	---	---	64	163	227	---	---	---	---	---	---	227
Saray	Foyniçe	7	1	---	87	115	202	9	15	24	---	---	---	226
Saray	Çayniçe	3	2	---	55	129	184	6	46	52	---	---	---	236
Saray	Visoka	10	1	---	161	143	304	7	26	33	---	---	---	337
Saray	Vişegrad	5	2	---	45	130	175	3	21	24	---	---	---	199

* Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1285, s. 95-99.

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Banaluka	Banaluka	26	4	1	283	822	1.105	25	91	116	---	23	23	1.244
Banaluka	Gradiška	9	2	---	232	413	645	13	77	90	---	---	---	735
Banaluka	Teşne	16	1	---	276	624	900	---	15	15	---	---	---	915
Banaluka	Derbend	12	3	---	116	358	474	12	51	63	---	---	---	537
Yenipazar	Seniçe	2	---	---	21	91	112	---	---	---	---	---	---	112
Yenipazar	Taşlıca	5	1	---	25	188	213	63	117	180	---	---	---	393
Yenipazar	Yenivaroş	1	1	---	---	65	65	---	9	9	---	---	---	74
Yenipazar	Mitroviçe	3	1	---	27	55	82	7	12	19	---	---	---	101
Yenipazar	Akova	11	1	---	63	218	281	11	25	36	---	---	---	317
Yenipazar	Kolaşın	1	---	---	---	22	22	---	---	---	---	---	---	22
Yenipazar	Prepol	2	1	---	24	57	81	16	29	45	---	---	---	126
Yenipazar	Trgovište	2	---	---	9	53	62	---	---	---	---	---	---	62
Yenipazar	Vasovik	1	---	---	---	7	7	---	---	---	---	---	---	7
Yenipazar	Gusine	2	---	---	110	311	421	---	---	---	---	---	---	421
Yenipazar	Yenipazar	7	1	---	165	576	741	19	47	66	---	---	---	807
Bihke	Bihke	33	2	---	85	1.583	1.668	1	32	33	---	---	---	1.701
Bihke	Krupa	30	2	---	122	1.511	1.633	6	27	33	---	---	---	1.666
Bihke	Kostayniçe	16	2	---	187	855	1.042	36	45	81	---	---	---	1.123
Bihke	Pridor	14	1	---	110	1.549	1.659	32	58	90	---	---	---	1.749
Bihke	Maden	22	1	---	87	1.081	1.168	---	33	33	---	---	---	1.201
Bihke	Novosel	45	2	---	188	1.998	2.186	19	52	71	---	---	---	2.257
Bihke	Ostroşça	54	1	---	941	2.376	3.317	---	31	31	---	---	---	3.348

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
İzvoznik	Memleheteyn	97	1	---	1.822	2.608	4.430	25	58	83	---	---	---	4.513
İzvoznik	Gradaçaç	82	7	---	1.922	2.759	4.681	22	186	208	---	---	---	4.889
İzvoznik	Berçka	25	5	---	785	861	1.646	45	136	181	---	---	---	1.827
İzvoznik	Beline	24	4	1	385	1.427	1.812	9	165	174	---	175	175	2.161
İzvoznik	İzvoznik	15	2	---	153	554	707	19	82	101	---	---	---	808
İzvoznik	Srebreniçe	49	3	---	532	1.105	1.637	13	67	80	---	---	---	1.717
İzvoznik	Birçe	3	4	---	---	1.374	1.374	---	87	87	---	---	---	1.461
İzvoznik	Maglay	2	---	---	---	187	187	---	---	---	---	---	---	187
Travnik	Travnik	16	2	2	326	---	326	12	55	67	---	57	57	450
Travnik	Yayçe	18	7	---	---	554	554	---	94	94	---	---	---	648
Travnik	Akhisar	21	1	---	273	551	824	---	29	29	---	---	---	853
Travnik	Ihlevne	9	2	---	---	306	306	---	122	122	---	---	---	428
Travnik	Glamoç	8	---	---	---	149	149	---	---	---	---	---	---	149
Hersek	Mostar	13	4	1	184	378	562	---	160	160	---	19	19	741
Hersek	Koniçe	2	---	---	---	82	82	---	---	---	---	---	---	82
Hersek	İstolçe	8	2	---	75	260	335	---	52	52	---	---	---	387
Hersek	Foça	5	5	---	8	322	330	---	---	---	---	---	---	330
Hersek	Bileke	1	---	---	23	25	48	---	---	---	---	---	---	48
Hersek	Nikşik	3	---	---	62	117	179	---	---	---	---	---	---	179
Hersek	Nevesin	6	1	---	56	135	191	---	19	19	---	---	---	210
Hersek	Lubuška	1	---	---	66	134	200	---	---	---	---	---	---	200
Hersek	Trebin	10	3	---	122	228	350	27	34	61	---	---	---	411
	Toplam	819	92	12	11.205	31.250	42.455	539	2.502	3.041	23	556	579	46.075

Tablo 3: 1869 Senesi*

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Saray	Saray	50	6	7	910	1.486	2.396	82	297	379	23	282	305	3.080
Saray	Çelebipazar	5	---	---	18	155	173	---	---	---	---	---	---	173
Saray	Kladina	7	---	---	64	163	227	---	---	---	---	---	---	227
Saray	Foyniçe	7	1	---	87	115	202	9	15	24	---	---	---	226
Saray	Çayniçe	3	2	---	55	129	184	6	46	52	---	---	---	236
Saray	Visoka	10	1	---	161	143	304	7	26	33	---	---	---	337
Saray	Vişegrad	5	2	---	45	130	175	3	21	24	---	---	---	199
Banaluka	Banaluka	26	4	1	310	846	1.156	22	106	128	---	23	23	1.307
Banaluka	Gradiška	9	2	---	240	450	690	23	80	103	---	---	---	793
Banaluka	Teşne	16	1	---	245	625	870	---	45	45	---	---	---	915
Banaluka	Derbend	12	3	---	116	358	474	12	51	63	---	---	---	537
Yenipazar	Seniçe	2	---	---	21	91	112	---	---	---	---	---	---	112
Yenipazar	Taşlıca	5	1	---	25	188	213	63	117	180	---	---	---	393
Yenipazar	Yenivaroş	1	1	---	---	65	65	---	9	9	---	---	---	74
Yenipazar	Mitroviçe	3	1	---	28	55	83	7	12	19	---	---	---	102
Yenipazar	Akova	11	1	---	63	218	281	11	25	36	---	---	---	317
Yenipazar	Kolaşin	1	---	---	---	22	22	---	---	---	---	---	---	22
Yenipazar	Prepol	2	1	---	24	57	81	16	29	45	---	---	---	126
Yenipazar	Trgovište	2	---	---	9	53	62	---	---	---	---	---	---	62
Yenipazar	Vasovik	1	---	---	---	7	7	---	---	---	---	---	---	7
Yenipazar	Gusine	2	---	---	110	311	421	---	---	---	---	---	---	421

* Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1286, s. 92-96.

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MK	ME	MT	HK	HE	HT	MuK	MuE	MuT	ToplamS
Yenipazar	Yenipazar	7	1	---	165	576	741	19	47	66	---	---	---	807
Bihke	Bihke	33	2	---	85	1.583	1.668	1	32	33	---	---	---	1.701
Bihke	Krupa	30	2	---	122	1.511	1.633	6	27	33	---	---	---	1.666
Bihke	Kostayniçe	16	2	---	187	855	1.042	36	45	81	---	---	---	1.123
Bihke	Pridor	14	1	---	110	1.549	1.659	32	58	90	---	---	---	1.749
Bihke	Maden	22	1	---	875	1.081	1.956	---	33	33	---	---	---	1.989
Bihke	Novosel	45	2	---	188	1.998	2.186	19	52	71	---	---	---	2.257
Bihke	Ostroa	54	1	---	941	2.376	3.317	---	31	31	---	---	---	3.348
zvornik	Memlehatayn	97	1	---	1.822	2.608	4.430	25	58	83	---	---	---	4.513
zvornik	Gradaçaç	82	7	---	1.922	2.759	4.681	22	186	208	---	---	---	4.889
zvornik	Berçka	25	5	---	785	861	1.646	45	136	181	---	---	---	1.827
zvornik	Beline	24	4	1	385	1.427	1.812	9	165	174	---	175	175	2.161
zvornik	zvornik	15	2	---	153	554	707	19	82	101	---	---	---	808
zvornik	Srebreniçe	49	3	---	532	1.105	1.637	13	67	80	---	---	---	1.717
zvornik	Bire	3	4	---	---	1.374	1.374	---	8	87	---	---	---	1.434
zvornik	Maglay	2	---	---	---	187	187	---	---	---	---	---	---	187
Travnik	Travnik	56	2	2	426	1.831	2.257	---	176	176	---	57	57	2.490
Travnik	Yaye	22	5	---	56	498	554	---	92	92	---	---	---	646
Travnik	Akhisar	16	1	---	273	410	683	---	24	24	---	---	---	707
Travnik	Inlevne	8	4	---	---	185	185	---	178	178	---	---	---	363
Travnik	Glamoç	6	2	---	---	181	181	---	28	28	---	---	---	209
Hersek	Mostar	13	4	1	184	378	562	---	160	160	---	19	19	741
Hersek	Koniçe	2	---	---	---	82	82	---	---	---	---	---	---	82
Hersek	stole	8	2	---	75	260	335	---	52	52	---	---	---	387

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Hersek	Foça	5	5	---	8	322	330	---	---	---	---	---	---	330
Hersek	Bileke	1	---	---	23	25	48	---	---	---	---	---	---	48
Hersek	Nikşik	3	---	---	62	117	179	---	---	---	---	---	---	179
Hersek	Nevesin	6	1	---	56	135	191	---	19	19	---	---	---	210
Hersek	Lubuška	1	---	---	66	134	200	---	---	---	---	---	---	200
Hersek	Trebin	10	3	---	122	228	350	27	34	61	---	---	---	411
	Toplam	855	94	12	12.154	32.857	45.011	534	2.748	3.282	23	556	579	48.872

Tablo 4: 1870 Senesi *

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Saray	Saray	53	1* 6	7	1.000	1.700	2.700	12 85	34 200	46 285	23	282	305	3.336
Saray	Çelebipazar	5	---	---	18	155	173	---	---	---	---	---	---	173
Saray	Kladina	7	---	---	64	113	177	---	---	---	---	---	---	177
Saray	Foyniçe	11	6	---	90	512	602	---	12	12	---	---	---	614
Saray	Çayniçe	5	---	---	30	115	145	---	---	---	---	---	---	190
Saray	Visoka	10	---	---	161	143	304	---	---	---	---	---	---	337
Saray	Vişegrad	5	---	---	45	130	175	---	---	---	---	---	---	201

* *Salihâme-i Vilâyet-i Bosna-1287*, s. 150-154.

ikinci değer ise Ortodokslara ait okul ve öğrenci sayısını ifade etmektedir.

* Tablodaki ilk değerler Katoliklere ait okul ve öğrenci sayısını,

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Bihke	Maden	25	1	---	264	926	1.190	---	35	35	---	---	---	1.225
Bihke	Novosel	45	2	---	547	1.502	2.049	---	49	49	---	---	---	2.098
Bihke	Ostroşça	57	1	---	941	2.009	2.950	---	42	42	---	---	---	2.992
İzvornik	Memlehateyn	30	1	---	728	1.178	1.906	9	15	24	---	---	---	2.004
İzvornik	Gradaçaç	82	2	---	1.925	2.779	4.704	65	110	175	---	---	---	5.089
İzvornik	Berçka	25	3	---	521	1.270	1.791	11	33	44	---	---	---	1.990
İzvornik	Beline	7	5	1	80	382	462	8	160	168	---	175	175	805
İzvornik	İzvornik	24	2	---	286	995	1.281	27	75	102	---	---	---	1.383
İzvornik	Srebreniçe	50	3	---	528	1.045	1.573	15	55	70	---	---	---	1.643
İzvornik	Birçe	4	3	---	65	184	249	7	77	84	---	---	---	333
İzvornik	Maglay	2	---	---	---	176	176	---	---	---	---	---	---	176
Travnik	Travnik	61	1	2	692	1.560	2.252	36	90	126	11	25	36	2.470
Travnik	Yayçe	27	2	---	61	511	572	17	33	50	---	---	---	732
			5					22	88	110				

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Travnik	Akhisar	25	3 3	---	252	610	862	18 28	43 49	61 77	---	---	---	1.000
Travnik	Ihlevne	10	1 1	---	70	270	340	11 8	22 29	33 37	---	---	---	410
Travnik	Glamoç	8	1 2	---	67	157	224	4 3	8 15	12 18	---	---	---	254
Hersek	Mostar	13	2 3	---	90	500	590	26 32	70 250	96 282	---	---	---	968
Hersek	Koniçe	2	---	---	27	80	107	---	---	---	---	---	---	107
Hersek	İstolçe	13	1 3	---	65	300	365	7 23	18 42	25 65	---	---	---	455
Hersek	Foça	9	---	---	48	210	258	---	---	---	---	---	---	318
Hersek	Bileke	1	---	---	7	21	28	---	---	---	---	---	---	28
Hersek	Nikşik	5	---	---	30	220	250	---	---	---	---	---	---	250
Hersek	Nevesin	7	---	---	70	290	360	---	---	---	---	---	---	412
Hersek	Lubuška	5	---	---	95	290	385	---	---	---	---	---	---	405
Hersek	Trebin	16	---	---	203	786	989	---	---	---	---	---	---	1.021
Hersek	Gaçka	5	---	---	20	70	90	---	---	---	---	---	---	90
	Toplam	945	27 78 105	11	11.514	30.136	41.650	238 527 765	624 2.623 3.247	862 3.150 4.012	34	492	526	46.188

Tablo 5: 1871 Senesi*

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Saray	Saray	53	1* 6	7	1.000	1.700	2.700	12 85	36 200	48 285	23	282	305	3.338
Saray	Çelebipazar	3	---	---	27	72	99	---	---	---	---	---	---	99
Saray	Kladina	7	---	---	57	128	185	---	---	---	---	---	---	185
Saray	Foyniçe	11	6 ---	---	95	522	617	2 ---	12 ---	14	---	---	---	631
Saray	Çayniçe	5	---	---	31	133	164	---	---	---	---	---	---	229
Saray	Visoka	15	3 2	---	222	375	597	31 25	55 45	86 70	---	---	---	753
Saray	Vişegrad	7	---	---	48	195	243	---	---	---	---	---	---	272
Banaluka	Banaluka	51	11 13	1	101	1.175	1.276	12 34	37 224	49 258	---	13	13	1.596
Banaluka	Gradiška	8	1 1	---	151	417	568	6 20	21 117	27 137	---	---	---	732
Banaluka	Teşne	31	---	---	63	970	1.033	---	---	---	---	---	---	1.097
Banaluka	Derbend	12	---	---	270	496	766	---	---	---	---	---	---	1.106

* *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1288*, s. 140-144.

* Tablodaki ilk değerler Katoliklere ait okul ve öğrenci sayısını.

ikinci değer ise Ortodokslara ait okul ve öğrenci sayısını ifade etmektedir.

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Yenipazar	Seniçe	2	---	---	40	110	150	---	---	---	---	---	---	150
Yenipazar	Taşlıca	5	---	---	26	150	176	---	---	---	---	---	---	176
Yenipazar	Yenivaroş	2	---	---	59	95	154	---	---	---	---	---	---	154
Yenipazar	Mitroviçe	4	---	---	31	209	240	---	---	---	---	---	---	240
Yenipazar	Akova	26	---	---	140	507	647	---	---	---	---	---	---	647
Yenipazar	Kolaşın	1	---	---	13	33	46	---	---	---	---	---	---	46
Yenipazar	Prepol	4	---	---	26	90	116	---	---	---	---	---	---	116
Yenipazar	Trgovište	2	---	---	26	57	83	---	---	---	---	---	---	83
Yenipazar	Vasovik	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
Yenipazar	Yenipazar	11	---	---	110	900	1.010	---	---	---	---	---	---	1.010
Bihke	Bihke	34	1	---	507	1.072	1.579	---	44	44	---	---	---	1.724
Bihke	Krupa	35	2	---	554	1.571	2.125	---	69	69	---	---	---	2.194
Bihke	Kostayniçe	19	2	---	380	778	1.158	---	63	63	---	---	---	1.221
Bihke	Pridor	35	1	---	554	1.572	2.126	---	106	106	---	---	---	2.232
Bihke	Maden	25	1	---	264	506	770	---	45	45	---	---	---	815
Bihke	Novosel	46	3	---	553	1.571	2.124	---	81	81	---	---	---	2.205
Bihke	Ostroşça	57	1	---	964	2.019	2.983	---	42	42	---	---	---	3.025

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
İzvornik	Memlehatayn	30	1	---	728	1.178	1.906	8	15	23	---	---	---	2.003
			2					10	64	74				
İzvornik	Gradaçaç	57	4	---	1.112	1.533	2.645	---	93	93	---	---	---	2.921
			8					1	182	183				
İzvornik	Berçka	25	3	---	542	789	1.331	15	35	50	---	---	---	1.605
			5					35	189	224				
İzvornik	Beline	62	---	1	336	649	985	---	---	---	---	175	175	1.211
			7					20	31	51				
İzvornik	İzvornik	25	6	---	342	388	730	---	13	13	---	---	---	847
			2					21	83	104				
İzvornik	Srebreniçe	50	---	---	450	865	1.315	---	---	---	---	---	---	1.440
			3					20	105	125				
İzvornik	Birçe	5	---	---	96	195	291	---	---	---	---	---	---	382
			4					12	79	91				
İzvornik	Maglay	2	---	---	37	190	227	---	---	---	---	---	---	227
İzvornik	Tuzla	72	1	---	816	1.213	2.029	14	25	39	---	---	---	2.173
			2					22	83	105				
Travnik	Travnik	65	3	2	752	1.575	2.327	36	126	162	---	38	38	2.616
			3					24	65	89				
Travnik	Yayçe	27	2	---	91	573	664	---	68	68	---	---	---	826
			5						94	94				
Travnik	Akhisar	26	3	---	257	659	916	18	43	61	---	---	---	1.054
			3					28	49	77				

Sancak	Kaza	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
Travnik	Ihlevne	13	1 1	---	77	310	387	28 31	10 29	38 60	---	12	12	497
Travnik	Glamoç	8	1 2	---	67	157	224	4 3	8 15	12 18	---	---	---	254
Hersek	Mostar	13	2 3	---	90	500	590	26 32	70 250	96 282	---	---	---	968
Hersek	Koniçe	2	---	---	27	80	107	---	---	---	---	---	---	107
Hersek	İstolçe	13	1 3	---	65	300	365	7 23	18 42	25 65	---	---	---	455
Hersek	Foça	9	---	---	48	210	258	---	---	---	---	---	---	318
Hersek	Bileke	1	---	---	7	21	28	---	---	---	---	---	---	28
Hersek	Nikşik	5	---	---	30	220	250	---	---	---	---	---	---	250
Hersek	Nevesin	7	---	---	70	290	360	---	---	---	---	---	---	412
Hersek	Lubuška	5	---	---	95	290	385	---	---	---	---	---	---	405
Hersek	Trebin	16	---	---	203	786	989	---	---	---	---	---	---	1.021
Hersek	Gaçka	5	---	---	20	70	90	---	---	---	---	---	---	90
	Toplam	1.05 4	48 104 152	11	12.670	30.464	43.134	219 546 765	729 3.015 3.744	948 3.561 4.509	23	520	543	48.186

Tablo 6: 1873-74 Senesi*

Sancak	Kaza	Medrese	Rüşdiye	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
Saray	Saray	7	1	40	7	1.000	1.700	2.700	116	290	406	3.106
Saray	Çelebipazar	---	---	15	---	89	278	367	---	---	---	367
Saray	Kladina	---	---	7	---	95	295	390	---	---	---	390
Saray	Foyniçe	1	---	9	4	284	470	754	66	107	173	927
Saray	Çayniçe	---	---	5	2	15	105	120	---	45	45	165
Saray	Visoka	1	---	27	6	125	489	614	14	31	45	659
Saray	Vişegrad	1	---	11	2	62	268	330	---	---	---	330
Banaluka	Banaluka	2	1	30	37	279	965	1.244	63	198	261	1.505
Banaluka	Gradiška	2	---	9	6	188	387	575	37	85	122	697
Banaluka	Teşne	---	---	10	10	170	1.000	1.170	13	101	114	1.284
Banaluka	Derbend	1	---	17	14	158	470	328	82	130	212	840
Banaluka	Zepçe	1	---	9	3	80	304	384	3	---	3	387
Yenipazar	Seniçe	---	---	13	1	60	500	560	---	52	52	612
Yenipazar	Taşlıca	1	1	12	18	166	333	499	---	164	164	663

* *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1290*, s. 124-130, *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1291*, s. 130-136. Salnâmelerde Hıristiyanlara ait okul ve kilise sayıları ortak olarak verilmiştir. Bu verilerden kaçının kilise, kaçının okul veya kaçının okul-kilise olduğunu ayırt etmek mümkün olmadıgından tamamı Hıristiyanlara ait okul sütununda gösterilmiştir. Benzer şekilde Ortodoks ve Katolik öğrencilere ait değerler de tıpkı ilk yıllardaki salnâmelerde olduğu gibi grup ayırt edilemezsin verilmiştir. Ayrıca önceki salnâmelerde yer alan Musevi

okul ve öğrenci sayısı da bu salnâmelerde yer almamıştır. Her iki salnâme arasında çok küçük bazı farklar vardır. Biz bu farkların dizgi hatası olduğu düşüncesindeyiz. 1291 (1874) salnâmesinde 1290 (1873) salnâmesine göre farklı olan kayıtlar şunlardır: Saray-bosna'da bir idadinin açılması söz konusudur. Zepçe Kazası'nda Müslüman erkek öğrenci sayısı 309, İhlevne Kazası'nda Müslüman ilkokul sayısı 4 olarak verilmiştir. Foça Kazası'nda ise Hıristiyanlara ait ilkokul sayısı erkek öğrenci sütununda gösterilmiştir.

Sancak	Kaza	Medrese	Ruřdiye	İlkokul	HO	MK	ME	MT	HK	HE	HT	ToplamS
Yenipazar	Yenivaroş	---	---	2	8	37	98	135	7	46	53	188
Yenipazar	Mitroviçe	---	---	4	3	25	125	150	10	20	30	180
Yenipazar	Akova	---	1	15	5	175	680	855	8	38	46	901
Yenipazar	Kolaşin	---	---	1	---	28	50	78	---	---	---	78
Yenipazar	Prepol	---	1	4	7	40	180	220	10	60	70	290
Yenipazar	Trgoviřte	---	---	4	---	32	100	132	---	---	---	132
Yenipazar	Berane	---	---	---	2	---	---	---	---	---	---	---
Yenipazar	Yenipazar	2	1	12	2	180	424	604	---	60	60	664
Bihke	Bihke	---	1	31	4	371	951	1.322	---	105	105	1.427
Bihke	Krupa	---	1	32	8	320	482	802	---	---	---	802
Bihke	Kostayniçe	---	---	17	11	188	428	616	---	33	33	649
Bihke	Pridor	1	1	24	7	536	1.279	1.815	141	188	329	2.144
Bihke	Maden	---	---	23	3	275	729	1.004	12	55	67	1.071
Bihke	Novosel	---	---	35	5	290	791	1.081	17	78	95	1.176
Bihke	Ostrořa	1	---	49	8	473	1.748	2.221	---	---	---	2.221
Bihke	Klu	---	---	30	1	240	665	905	---	---	---	905
İzvornik	Gradaçaç	2	---	36	10	119	414	533	30	117	147	680
İzvornik	Beřka	2	---	25	8	733	810	1.543	5	157	162	1.705
İzvornik	Beline	---	1	9	9	109	372	481	12	244	256	737
İzvornik	İzvornik	1	---	28	4	244	1.110	1.354	25	110	135	1.489
İzvornik	Srebreniçe	---	---	32	15	17	373	390	---	75	75	465
İzvornik	Bire	---	---	5	8	52	217	269	5	38	43	312

Sancak	Kaza	Medrese	Rüşdiye	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
İzvornik	Maglay	---	1	5	4	75	210	285	---	---	---	285
İzvornik	Tuzla	---	1	40	5	982	1.422	2.404	48	141	189	2.593
İzvornik	Kale	---	2	25	10	23	550	573	120	243	363	936
Travnik	Travnik	4	1	50	8	756	1.536	2.292	55	180	235	2.527
Travnik	Yayçe	---	1	29	9	96	778	874	6	47	53	927
Travnik	Akhisar	---	1	4	4	29	118	147	16	51	67	214
Travnik	Ihlevne	---	1	6	10	40	192	232	20	86	106	338
Travnik	Glamog	---	1	8	4	109	114	223	15	35	50	273
Travnik	Dumna	---	1	2	5	15	55	70	10	61	71	141
Hersek	Mostar	5	1	16	13	350	383	733	292	266	558	1.291
Hersek	Koniçe	1	---	3	17	48	157	205	---	4	4	209
Hersek	İstoIçe	---	---	19	17	141	360	501	13	100	113	209
Hersek	Foça	2	---	14	14	55	130	185	---	3	3	614
Hersek	Bileke	---	---	3	19	---	110	110	---	---	---	110
Hersek	Nikşik	---	---	3	3	50	300	350	---	---	---	350
Hersek	Nevesin	---	1	7	5	21	209	230	---	15	15	245
Hersek	Lubuška	1	---	13	9	122	285	407	---	---	---	407
Hersek	Trebin	1	1	14	54	269	479	748	---	52	52	800
Hersek	Çačka	---	---	4	3	---	237	237	---	---	---	237
Hersek	Piva	---	---	---	2	---	---	---	---	---	---	---
	Toplam	40	23	897	453	10.436	27.215	37.651	1.271	3.912	5.183	42.834

Tablo 7: 1875 Senesi *

Sancak	Kaza	Medrese	Rüşdiye	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
Saray	Saray	7	1	40	7	1.000	1.700	2.700	116	290	406	3.106
Saray	Çelebipazar	---	---	15	---	89	278	367	---	---	---	367
Saray	Kladina	---	---	7	---	95	295	390	---	---	---	390
Saray	Foyniçe	1	---	9	4	284	470	754	66	107	173	927
Saray	Çayniçe	---	1	5	2	15	105	120	---	45	45	165
Saray	Visoka	1	---	27	6	125	489	614	14	31	45	659
Saray	Vişegrad	1	---	11	2	62	268	330	---	---	---	330
Banaluka	Banaluka	2	1	30	37	279	965	1.244	63	198	261	1.505
Banaluka	Gradiška	2	---	9	6	188	387	575	37	85	122	697
Banaluka	Teşne	---	---	10	10	170	1.000	1.170	13	101	114	1.284
Banaluka	Derbend	1	---	17	14	158	470	628	82	130	212	840
Banaluka	Zepçe	1	---	9	3	80	309	389	3	---	3	392
Yenipazar	Seniçe	---	---	13	1	70	500	570	---	51	51	621
Yenipazar	Taşlıca	1	1	12	17	175	325	500	---	158	158	658
Yenipazar	Yenivaroş	---	---	3	8	40	99	139	7	45	52	191
Yenipazar	Mitroviçe	---	---	4	3	32	142	174	10	20	30	204
Yenipazar	Akova	---	1	15	5	186	690	876	8	36	44	920
Yenipazar	Kolaşin	---	---	1	---	32	55	87	---	---	---	87
Yenipazar	Prepol	---	1	4	7	45	192	237	10	56	66	303
Yenipazar	Trgovište	---	---	4	---	35	110	145	---	---	---	145
Yenipazar	Berane	---	---	1	2	---	7	7	---	7	7	14

* Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1292, s. 135-141.

Sancak	Kaza	Medrese	Rüşdiye	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
Yenişehir	Yenişehir	2	1	13	2	180	440	620	---	60	60	680
Bihke	Bihke	---	1	31	4	385	960	1.345	---	105	105	1.450
Bihke	Krupa	---	1	32	7	336	497	833	---	---	---	833
Bihke	Kostajniçe	---	---	17	11	189	435	624	---	30	30	654
Bihke	Pridor	1	1	24	6	583	1.293	1.876	135	172	307	2.183
Bihke	Maden	---	---	23	3	287	740	1.027	11	52	63	1.090
Bihke	Novosel	---	---	35	5	292	798	1.090	17	75	92	1.182
Bihke	Ostroşça	1	---	49	7	485	1.162	1.647	---	---	---	1.647
Bihke	Kluç	---	---	30	1	265	682	947	---	---	---	947
İzvornik	Gradaçaç	2	---	36	9	131	427	558	29	111	140	698
İzvornik	Berçka	2	---	25	5	747	825	1.572	5	155	160	1.732
İzvornik	Beline	---	1	9	9	115	385	500	11	240	251	751
İzvornik	İzvornik	1	---	29	4	249	1.126	1.375	22	105	127	1.502
İzvornik	Srebreniçe	---	---	33	14	21	389	410	---	69	69	479
İzvornik	Birçe	---	---	6	8	65	223	288	5	39	44	332
İzvornik	Maglay	---	1	5	4	86	215	301	---	---	---	301
İzvornik	Tuzla	---	1	40	5	992	1.451	2.443	44	140	184	2.627
İzvornik	Kale	---	2	26	10	28	570	598	112	241	353	951
Travnik	Travnik	4	1	50	8	756	1.536	2.292	55	180	235	2.527
Travnik	Yayçe	---	1	29	9	96	778	874	6	47	53	927
Travnik	Akhisar	---	1	4	4	29	118	147	16	51	67	214
Travnik	İhlevne	---	1	4	10	40	192	232	20	86	106	338
Travnik	Glamoç	---	1	8	4	109	114	223	15	35	50	273
Travnik	Dumna	---	1	2	5	15	55	70	10	61	71	141

Sancak	Kaza	Medrese	Rüşdiyye	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
Hersek	Mostar	5	1	16	13	360	373	733	205	266	471	1.204
Hersek	Koniçe	1	---	3	17	50	168	218	---	3	3	221
Hersek	İstolçe	---	---	19	17	150	360	510	11	110	121	631
Hersek	Foça	2	---	14	14	58	130	188	---	3	3	191
Hersek	Bileke	---	---	3	19	11	111	122	---	---	---	122
Hersek	Nikşik	---	---	6	5	61	305	366	---	---	---	366
Hersek	Nevesin	---	1	7	5	30	259	289	---	15	15	304
Hersek	Lubuška	1	---	13	9	140	285	425	---	---	---	425
Hersek	Trebin	1	1	14	54	278	479	757	---	52	52	809
Hersek	Gačka	---	---	4	3	15	237	252	---	---	---	252
	Toplam	40	24	905	446	10.794	26.974	37.768	1.158	3.863	5.021	42.789

Tablo 8: 1876 Senesi *

Sancak	Kaza	Medrese	Rüşdiyye	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
Saray	Saray	7	1	40	7	1.000	1.700	2.700	116	290	406	3.106
Saray	Çelebipazar	---	---	15	---	89	278	367	---	---	---	367
Saray	Kladina	---	---	7	---	95	295	390	---	---	---	390
Saray	Foyniçe	1	---	9	4	284	470	754	66	107	173	927
Saray	Çayniçe	---	---	5	2	15	105	120	---	45	45	165
Saray	Visoka	1	1	27	6	125	489	614	14	31	45	659
Saray	Vişegrad	1	---	11	2	62	268	330	---	---	---	330

* *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1293*, s. 131-136. 1876 senesinde Hersek Bosna'dan ayrılarak ayrı bir vilayet haline getirildi-ğinden, 1293 (1876) salnâmesinde Hersek'e ait bilgiler yer al-
mamaktadır.

Sancak	Kaza	Medrese	Rüşdiyye	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
Banaluka	Banaluka	2	1	30	37	50	756	806	63	198	261	1.067
Banaluka	Gradiška	2	---	9	6	190	351	541	27	85	112	653
Banaluka	Tešne	---	---	10	10	200	1.251	1451	13	101	114	1.565
Banaluka	Derbend	1	---	17	14	158	470	628	82	130	212	840
Banaluka	Zepçe	1	---	9	3	120	340	460	3	---	3	463
Yenipazar	Seniçe	---	---	13	1	220	432	652	---	51	51	703
Yenipazar	Taşlıca	1	---	12	17	40	225	265	---	159	159	424
Yenipazar	Yenivaroş	---	---	3	8	30	79	109	7	45	52	161
Yenipazar	Mitroviçe	---	---	4	3	31	93	124	10	20	30	154
Yenipazar	Akova	---	1	15	5	159	401	560	8	36	44	604
Yenipazar	Kolaşin	---	---	1	---	40	60	100	---	---	---	100
Yenipazar	Prepol	---	1	4	7	8	35	43	10	56	66	109
Yenipazar	Trgovište	---	---	4	---	40	110	100	---	---	---	150
Yenipazar	Berane	---	---	1	2	---	---	---	---	7	7	7
Yenipazar	Yenipazar	2	1	13	2	23	131	154	---	60	60	214
Bihke	Bihke	2	1	31	4	600	800	1.400	---	105	105	1.505
Bihke	Krupa	---	1	32	7	800	1.300	2.100	---	---	---	2.100
Bihke	Kostajniçe	---	---	17	11	345	491	836	---	30	30	866
Bihke	Pridor	1	1	24	6	640	800	1.440	135	172	307	1.747
Bihke	Maden	---	---	23	3	328	815	1.143	11	52	63	1.206
Bihke	Novosel	1	---	35	5	106	240	346	17	75	92	438
Bihke	Ostroşça	1	---	49	7	920	1.600	2.520	---	---	---	2.520
Bihke	Kluç	---	---	30	1	320	602	922	---	---	---	922
İzvorinik	Gradaçaç	2	---	36	9	131	427	558	29	111	140	698

Sancak	Kaza	Medrese	Rüşdiye	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
İzvornik	Berçka	2	---	25	5	747	825	1.572	5	155	160	1.732
İzvornik	Beline	---	1	9	9	115	385	500	11	240	251	751
İzvornik	İzvornik	1	1	29	4	249	1.126	1.375	22	105	127	1.502
İzvornik	Srebreniçe	---	---	33	14	21	389	410	---	69	69	479
İzvornik	Biççe	---	---	6	8	65	223	288	5	39	44	332
İzvornik	Maglay	---	1	5	4	86	215	301	---	---	---	301
İzvornik	Tuzla	---	1	40	5	992	1.451	2.443	44	140	184	2.627
İzvornik	Kale	---	2	26	10	28	570	598	112	241	353	951
Travnik	Travnik	4	1	50	8	1.000	1.400	2.400	55	180	235	2.635
Travnik	Yayççe	---	1	29	9	170	490	660	6	47	53	713
Travnik	Akhisar	---	1	4	4	180	910	1.090	16	51	67	1.157
Travnik	İhlevne	---	1	4	10	150	215	365	20	86	106	471
Travnik	Glamoç	---	1	8	4	110	150	260	15	35	50	310
Travnik	Dumna	---	1	2	5	90	260	350	10	61	71	421
	Toplam	33	21	806	288	11.172	24.023	35.195	932	3.415	4.347	39.542

Tablo 9: 1877 Senesi *

Sancak	Kaza	Medrese	Rüşdiye	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
Saray	Saray	7	1	40	7	1.000	1.700	2.700	116	290	406	3.106
Saray	Çelebipazar	---	---	15	---	25	300	325	---	---	---	325
Saray	Kladina	---	---	7	---	105	239	344	---	---	---	344

* *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna-1294*, s. 123-128. İlgili salnâmede Önceki salnâmelerdeki gibi kilise ve okul sayılarının ortak verilerini içermemektedir.

Sancak	Kaza	Medrese	Rüşdiye	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
Saray	Foyniçe	1	---	9	4	284	470	754	66	107	173	927
Saray	Çayniçe	---	---	5	2	15	105	120	---	58	58	178
Saray	Visoka	1	1	26	6	125	489	614	14	31	45	659
Saray	Vişegrad	1	---	11	2	62	268	330	---	---	---	330
Banaluka	Banaluka	2	1	30	37	50	756	806	63	198	261	1.067
Banaluka	Gradiška	2	---	9	6	190	351	541	27	85	112	653
Banaluka	Teşne	---	1	10	10	200	1.251	1451	13	101	114	1.565
Banaluka	Derbend	1	---	17	14	158	470	628	82	130	212	840
Banaluka	Zepçe	1	---	9	3	120	340	460	3	---	3	463
Yeniipazar	Seniçe	---	---	13	1	220	432	652	---	15	15	667
Yeniipazar	Taşlıca	1	1	12	17	40	225	265	---	159	159	424
Yeniipazar	Yenivaroş	---	---	3	8	30	79	109	7	45	52	161
Yeniipazar	Mitroviçe	---	---	4	3	31	93	124	10	20	30	154
Yeniipazar	Akova	---	1	15	5	159	431	590	8	26	34	624
Yeniipazar	Kolaşin	---	---	1	---	40	60	100	---	---	---	100
Yeniipazar	Prepol	---	1	2	5	15	110	125	3	20	23	148
Yeniipazar	Trgovište	---	---	4	---	40	110	150	---	---	---	150
Yeniipazar	Berane	---	---	1	2	---	---	---	---	7	7	7
Yeniipazar	Yeniipazar	2	1	14	2	190	392	582	30	40	70	652
Bihke	Bihke	2	1	31	5	600	800	1.400	---	105	105	1.505
Bihke	Krupa	---	1	32	7	800	1.300	2.100	---	---	---	2.100
Bihke	Kostayniçe	---	---	17	11	345	491	836	---	30	30	866
Bihke	Pridor	1	1	24	6	640	800	1.440	135	172	307	1.747
Bihke	Maden	---	---	23	3	328	815	1.143	11	52	63	1.206
Bihke	Novosel	1	---	35	5	106	240	346	17	75	92	438

Sancak	Kaza	Medrese	Rüşdiye	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
Bihke	Ostroşça	1	---	49	7	920	1.600	2.520	---	---	---	2.520
Bihke	Kluç	---	---	30	1	320	602	922	---	---	---	922
İzvornik	Gradaçaç	2	---	36	5	146	350	496	28	120	148	644
İzvornik	Berçka	2	1	22	3	523	691	1.214	25	82	107	1.321
İzvornik	Beline	1	1	11	---	115	540	655	10	110	120	775
İzvornik	İzvornik	1	1	26	1	350	1.030	1.380	5	40	45	1.425
İzvornik	Srebreniçe	---	---	27	5	12	203	215	---	70	70	285
İzvornik	Birçe	---	---	6	2	61	185	246	6	32	38	284
İzvornik	Maglay	---	1	5	1	78	226	304	---	28	28	332
İzvornik	Tuzla	---	1	40	6	875	1.502	2.377	46	145	191	2.568
İzvornik	Kale	---	2	24	13	20	500	520	80	141	221	741
Travnik	Travnik	4	1	50	8	1.000	1.400	2.400	55	180	235	2.635
Travnik	Yayçe	---	1	39	9	170	490	660	6	47	53	713
Travnik	Akhisar	---	1	4	4	180	910	1.090	16	51	67	1.157
Travnik	Ihlevne	---	1	4	10	150	215	365	20	86	106	471
Travnik	Glamoç	---	1	8	4	110	150	260	15	35	50	310
Travnik	Dumna	---	1	2	5	90	260	350	10	61	71	421
	Toplam	34	24	802	253	11.038	23.971	35.009	927	2.994	3.921	38.930

Tablolarda Kullanılan Kısaltmalar:

MO: Müslüman Okul

HO: Hıristiyan Okul

MuÖ: Musevi OkulÖ

MKÖ: Müslüman Kız Öğrenci

MEÖ: Müslüman Erkek Öğrenci

MÖT: Müslüman Öğrenci Toplamı

HKÖ: Hıristiyan Kız Öğrenci

HEÖ: Hıristiyan Erkek Öğrenci

HÖT: Hıristiyan Öğrenci Toplamı

MuKÖ: Musevi Kız Öğrenci

MuEÖ: Musevi Erkek Öğrenci

MuÖT: Musevi Öğrenci Toplamı

ToplamÖS: Toplam Öğrenci Sayısı

**OBRAZOVANJE U BOSNI I HERCEGOVINI
U PERIODU TANZIMATA***Sažetak*

U periodu 1839-1876 poznatom kao Tanzimatski period, u Osmanskoj državi se odigrao čitav niz reformi. Za razliku od prethodnih, reforme izvršene u ovom periodu su izvršene u svim oblastima. Jedna od prvih reformiranih oblasti bila je obrazovanje. Prvaci tanzimatskog perioda, pod utjecajem Evrope, otvorili brojne nove škole. Medrese koje su davale obrazovanje po starim metodama i novootvorene škole funkcionirale su jedne pored drugih.

Jedna od pokrajina u kojima su izvršeni zahvati u obrazovanju bila je Bosna i Hercegovina. Bosanci su po pitanju obrazovanja bili prilično osjetljivi. Bosanci koji su shvatali važnost obrazovanja neprestano su pitali Osmansku državu na otvaranje novih obrazovnih institucija. A centar je s razumijevanjem prihvatao zahtjeve koji su pristizali iz Bosne, te je davao podršku da se u toj regiji otvaraju škole. Omogućio je slanje nastavnika.

Osobito je s primjenom Tanzimatskog proglasa u regiji brzo porastao broj škola u kojim su obrazovanje mogla stjecati muslimanska i kršćanska djeca. Već 1875. godine broj škola se približio broju od 1500, a broj učenika iznosio je gotovo 43.000. Bosanski muslimani su, koliko god je to bilo moguće, nastojali da svoju djecu šalju u škole i da se obrazuju. Tako su muslimani činili najobrazovaniju skupinu u Bosni i Hercegovini. Ovakvo stanje se nije promijenilo ni u periodu Austro-ugarske okupacije, niti u vrijeme Jugoslavije.

**EDUCATION IN BOSNIA-HERZEGOVINA
DURING THE TANZIMAT PERIOD***Summary*

The Ottoman State was the scene for a number of reforms between 1839-1876 known as the Tanzimat Period. The reforms during this period were different from its successors in that they were carried out in every field. Education was among the first field in which reforms were made. The governors of the Tanzimat Period established many new schools with the European affect. The medresses which used traditional methods of education and the newly established schools functioned successively. One of the states where the education movement was made, was Bosnia-Herzegovina. The Bosnians acted very tentatively about education. The Bosnians who were aware of the importance of education forced the Ottoman State continuously to establish new education facilities. The centre (porte) accepted these wishes with understanding, and supported the establishment of schools in the region. It supplied teachers. Especially with the application of Tanzimat Reforms in the region,

the schools in which Muslim and Christian children can be educated increased rapidly. By the year 1875 the number of schools in the region was 1.500, and of students was 43.000. The Bosnian Muslims sent their children to schools as far as possible and educated group in Bosnia-Herzegovina. This situation did not alter during the Australian conquest and during the Yugoslavian government.